

UDK: 949.713:281.961
Izvorni znanstveni rad

POKUŠAJI *PRODORA* NA ZAPAD CRNE GORE, SRBIJE I PRAVOSLAVLJA U XIX. STOLJEĆU

Ivan PEDERIN, Zadar

Dok se Austrija suprotstavljala Rusiji od 1852. pa opet od 1854. u Dunavskim kneževinama Crna Gora se pokušala staviti na čelo velikosrpskom pokretu pa je dizala bune u Hercegovini na svoju ruku što je ljutilo Srbiju i Rusiju tako da je Srbija pokušala svrgnuti knjaza Nikolu u državnom udaru 1867. Udar nije uspio pa ga je Srbija pokušala ukoniti s atentatom, koji također nije uspio. Crna Gora se tada priklonila Austriji, knjaz Nikola je priznao austrijski protektorat, a kad je Srbija potpomognuta Rusijom počela pomagati i voditi ustanak u Bosni 1875. Nikola je ostao po strani, da bi od Austrije dobio međunarodno priznanje, Nikšić i dijelove sjeverne Albanije. Srbija je ušla u austrougarski protektorat tajnim paktom 1881.

Poslije Garašaninovog »Načertanija«, kao uostalom i ranije, kohezija velikosrpskog programa ostvarivala se uglavnom slanjem agenata, što je i inače bila praksa liberalnih urotničkih pokreta diljem Europe u prvoj polovici XIX. st. a i kasnije. Jedan takav agent bio je Milorad Medaković koji je 1855. (413. XII/2 1. 682/p.)¹ postao tajnikom crnogorskog knjaza Danila, no austrijska vlast mu nije dopustila putovanje iz Banata i Srbije do Crne Gore. Bio je to izraz preorijentacije austrijske vanjske politike u to doba. Austrija se u to doba osjećala dunavskom silom, a poslije krimskog rata smatrala se zaštitnicom Vlaške i Moldove, te Turske, za čiji su integritet bile zainteresirane sve europske sile (Punktationen, 24. prosinca 1855. i 10. 01. 1856. 419 XII/2 1. 62/p.). Dunav je Austrija smatrala njemačkom rijekom.

¹ Sva građa citirana u ovom radu nalazi se u presidijalnim spisima Historijskog arhiva u Zadru i u knjizi *Osvoboditeljnaja borba narodov Bosnii i Gercegoviny i Rossija 1865–1875*, Dokumenty, otvetstvenye redaktori J.A. PISAREV i M. EKMEČIĆ, Moskva, 1988. Da bi izbjegao bujanje bilježaka u kojima bi se ponavljalo uvijek iste napomene ne stavljam u bilješke, već u zagrade i to skraćeno. Navodim dakle za građu iz presidijalnih spisa godinu, ako nije navedena u tekstu, svežanj, kategoriju i signaturu. Za drugu publikaciju navodim samo kraticu BiHR uz navod broja dokumenta.

Što se tiče suglasja europskih sila i Rusije u pitanju čuvanja Turske, one su slijedile turski osmanizam izražen u *Djulhanskom hatišerifu* (1839.) i *tanzimatu* (1856.–1871.) koji su išli za tim da od Turske naprave unitarnu državu koja će integrirati kršćane u islamska načela turske države.² Međutim, austrijsko angažiranje na Dunavu s potiskivanjem Rusije s Balkana odrazilo se na držanje Srba u Dalmaciji, pa se tako u popisu političkih sumnjivaca 1856. nalazi Stefan Mitrov Ljubiša kao osoba što buni narod protiv Austrije u Budvi, pa Vasilije Komnenović, Dimitrije Djurašević, koji su 1848/49. ustajali u Herceg-Novom tražeći osnivanje velike Srbije, ali nisu pokazivali interesa za talijansku revoluciju. Uz njih su prijanjali još Spiridon Vojnović, Aleksandar Paprenica i Stefan Mitrov Ljubiša (419 XII/2 1. 545/p.). O suradnji s Hrvatima ni riječi. Ni liberalizam nije igrao uloge u ovim gibanjima kod Srba, kao uostalom ni kod Vuka St. Karadžića koji se branio od kulturnih utjecaja iz Turske i sa zapada oslanjajući se na pravoslavlje i to prije svega na Grčku i Rusiju.³

CRNOGORSKA VANJSKOPOLITIČKA ORIJENTACIJA PREMA FRANCUSKOJ

O osnivanju velike Srbije sanjao je i kotorski trgovac Stevan Bjeladinović 1856. (419 XII/2 1. 545/p.). Austrija je dakako bila protiv stvaranja velike Srbije kao što je bila i protiv sjedinjenja Vlaške i Moldove jer bi to dovelo do raspadanja Turske u Europi. Međutim, takvo sjedinjenje zagovarali su zapadni liberali što je moglo ostaviti dojam da su nacionalistički pokreti balkanskih pravoslavaca liberalni (425. XII/1 1. 2. 646/p. *Punktationen od 22. srpnja 1857.*) Austrija je međutim zaštitila Crnu Goru 1852. kad ju je turska vojska zamalo pregazila.

Dana 29. svibnja 1857. (425. XII/2 1. 466, 601/p.) dobio je češki pisac Jan Vaclik putovnicu za Crnu Goru gdje mu je knjaz Danilo želio povjeriti pisanje nekog djela o Crnoj Gori. Vaclik je stigao na Cetinje u srpnju iste godine i knjaz mu je posvetio osobitu pažnju. Ugostio ga je u svojoj kući, odlazio je s njim u crkvu, uopće, provodio je mnogo vremena s njim.

Vaclik je već slijedeće, 1858. godine objavio u Leipzigu knjigu pod naslovom *La Souverainité du Montenegro et le Droit des Gens moderne de l'Europe* (Suverenitet Crne Gore i narodno pravo u suvremenoj Europi). Tu je Vaclik ustvrdio da se Crna Gora nalazi u drugačijem odnosu prema Turcima, negoli dunavske kneževine, jer nije dio turskog teritorija, sve ako je Turska smatra svojim teritorijem. Međutim Crna Gora pretendira na sjevernu polovicu Albanije i na čitavu Hercegovinu jer su zetski knezovi nekoć posjedovali te teritorije, ali Turci nikad nisu posjedovali Crnu Goru što svakako nije bila istina. Dušanova Srbija prostirala se, prema Vacliku, 1336. od Jadrana do Crnoga Mora i od Drave do Marice, ona je obsizala Dalmaciju, Zetu, Albaniju, Hercegovinu, Makedoniju, Braničevo, Mač-

² V.J. ŠERMET, *Socialno-političaskie aspekty osvoboditelnoj borby Bosni, Gercegovini i drugih balkanskih zemelj v kontekste vostočnogo voprosa i tanzimata 1850–1875-e gody*, Bosnija, Hercegovina i Rossija v 1850–1875. godah: Narody i diplomatija, Materijali »kru-glogo stola« sovjetskih i jugoslavskih istorikov (Moskva, aprilj 1990), Moskva, 1991, str. 40–44. Upada u oči da su na ovom okruglom stolu od »jugoslavenskih« povjesničara bili nazočni jedino Srbi.

³ Vasa ČUBRILOVIĆ, *Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka*, Beograd, 1982², str. 123.

vu, Bosnu, Rašku, Srijem, Slavoniju i pokrajine oduzete Grčkoj – Epir, Tesaliju, Akarniju, a vršila je protektorat i nad Bugarskom. To je bila definicija Velike Srbije poslije Garašaninova »Načertanija«.

Srbi su, dalje tvrdi Vaclik, 1389. na Kosovu bili gotovo pobijedili Turke kad je počeo turski protunapad koji je uspio zahvaljujući izdaji Vuka Brankovića. Tako su Turci ranili i zarobili cara Lazara i ubili ga pred lešom sultana Murata kojeg je ubio Miloš Kobilić.

Potom se dio poraženih Srba povukao u planine Zete koje Turci nisu mogli osvojiti. Oni su se tu čak četiri stoljeća branili od Turaka i ostali jedinom slobodnom zemljom na svijetu u kojoj su vladali sloboda i pravda. Zeta je međutim i za Dušana Silnog bila nezavisna vojvodina koja je obsizala velik dio Hercegovine, dubrovačko primorje, Kotor, Bar, Ulcinj do Leša i Drač, a na sjever sve do Lima i Tare. Potom je Vaclik nabrojio dugi niz crnogorskih pobjeda nad Turcima, koje bi, da su stvarno bile pobjede, bile omogućile Crnoj Gori da osvoji i sam Carigrad ako već ne da obnovi bar veliku Srbiju. Međutim Crnogorci, kaže Vaclik, nikad nisu bili osvajači i nikad nisu osvajali tuđe teritorije. Tu se moramo pitati čija je onda bila Albanija koju su Crnogorci po Vacliku bili osvojili.

Poslije pada Srbije Crna Gora je morala odstupiti Mlečićima Kotor, a Dubrovčanima Konavle do Fratarske Doline. Crna Gora napravila je mnoge usluge stranim državama, osobito Austriji, pa Rusiji, i Vaclik sada opširno nabroja te usluge. Zbog toga bi velike sile trebale priznati Crnu Goru i primiti je u krug uljuđenih zemalja. Tu Vaclik ističe kako je Crna Gora 1848. ostala po strani od revolucije pa je Petar Petrović II. Njegoš čak ponudio pomoć Austriji, odnosno banu Josipu Jelačiću protiv revolucije.

Vaclik je ovim ponudio Europi crnogorski nacionalni mit zasnovan na bitci na Kosovu o kojoj govori narodna pjesma.⁴

Vaclik je objasnio i zašto se Crna Gora trudila da bude priznata i da se veže bliže uz Zapad. Siromašna Crna Gora morala je uvoziti mnogo robe iz Kotora, Budve, Lastova, Obrovca, Trsta, Mletaka, Brescie, a izvozila je svoju robu preko Kotora. No trgovina Crne Gore nije se mogla razviti jer Crna Gora nije u potpunom posjedu Skadarskog jezera u koje se ulijevaju sve crnogorske rijeke, i Bara, koji drže Turci. Vaclik je još istaknuo da Crna Gora nija podložna ruskom caru, iako se nalazi pod njegovom moralnom zaštitom. No kad bi Crna Gora bila pod Turskom, ova bi je uvijek mogla upotrijebiti protiv Austrije, a to bi za Austriju moglo biti vrlo neugodno. Svakako, odnosi s Turskom i Rusijom nisu imali nikakvog gospodarskog obrazloženja, no Crna Gora je bila zemlja sa srcem u Rusiji, iako je u gospodarskom pogledu bila upućena prema Austriji, a ako poblize pogledamo, baš na Hrvatsku.

Knjiga je izišla baš u doba kad su se ruski slavjanofili počeli zanimati za pravoslavne na Balkanu kao A.F. Hilferding, I.S. Aksakov, A.M. Gorčakov i dr. Kod slavjanofila, kao uostalom i kod Vaclika, pitanje parlamentarne demokracije ne igra nikakvu ulogu.

Vaclikova knjiga nije se svidjela austrijskom redarstvu pa je vlast donijela 1858. odluku da mu se više ne izdaje putovnica za putovanja u Crnu Goru (433. XII/1

⁴ Vijesti o kosovskoj bici proširio je bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. Kotromanić koji na Kosovu nije bio, već je tamo poslao vojvodu Vlatka Vukovića (usp. Pavo ŽIVKOVIĆ, *Neki manje poznati detalji o boju na Kosovu polju*, Književna revija, Sarajevo, III [1989]).

1. 1016/p.). Knjaz Danilo otpočeo je s ovom knjigom borbu za međunarodno priznanje nadajući se pomoći od Francuske jer mu Rusija, poražena u krimskom ratu, nije mogla pomoći. On je ovim Rusiju i ozlojedio, osobito pak time što je 1857. otputovao u Pariz. No ova knjiga pokazala je i teritorijalne zahtjeve Crne Gore prema Hercegovini i Albaniji, a ona može objasniti pobune i ustanke u Hercegovini počevši od 1859., koje je uvijek podjarivala Crna Gora.⁵

Knjaz Danilo, koji je od Austrije očekivao opskrbu robom, mrzio je Austriju i orijentirao se s druge strane prema pravoslavlju i Rusiji, on je slao uhode, kovao je planove za osvajanje novih teritorija na istoku, zapadu i jugu Crne Gore (433. XII/1 1. 1031, 869/p.), kako je direktoru zadarskog redarstva pričao Danilov obavještajac Đorđe Miletić. Osim toga knjaz je spremao pljačkaške upade na turski teritorij. Nacija je za Crnu Goru i velikosrbe bila folklor, povijest i svakako pravoslavlje, a politički ciljevi provodili su se nasiljem. Rat je bio pljačka i kao takav imao je za svrhu popraviti loše državne financije. Knjaz nije mislio o tehničkom napretku, ali mu je Ljuba Nenadović ipak predlagao da osnuje tiskaru i izdaje list. No knjaz je vjerovao da bi progres donio Crnoj Gori propast. Jedan liberalno orijentirani crnogorski političar, Đorđe Petrović, morao je napustiti Crnu Goru pa je živio u izbjeglištvu u Zadru.

Godine 1858. (433. XII/2 1. 1047/p.) vratio se iz Rusije u Maine kraj Budve pravoslavni paroh Filip Tanović. Bio je u St. Petersburgu, Kijevu i Odesi, a vratio se preko Galatza, Oršove, Carigrada, Novog Sada, Beča i Trsta. C.k. Vrhovna redarstvena vlast vjerovala je da je on u Rusiji boravio godinu i pol dana iz političkih, a ne iz vjerskih razloga. Kotorski okružni poglavar odgovorio je 4. rujna 1858. (433. XII/2 1. 1218, 632/p.) da je on u Rusiji molio novčanu pomoć za Crkvu, a policiji je bio poznat po nekim prijevarama i krivotvorenjima. Policija je uskoro doznala zašto je Tanović bio u Rusiji. Godine 1859. (433. XII/2 1. 1046/p. 1731) izvršen je pretres u njegovu stanu pa je policija našla političke spise i dokaze da je on sa svojim bratom poslao u Crnu Goru 600 kremenjača za puške kremenjače, što svakako nije bila djelatnost koja bi dolikovala svećeniku. Policija je tražila da ga njegov episkop pošalje u manastir sv. Arkandela na rijeci Krki u južnoj Hrvatskoj, no episkop Knežević uzeo ga je u zaštitu. Tada je utvrđeno da je njegov brat Joco Tanović ukonačavao crnogorske izbjeglice koji su izbjegli pred knjazom i dojavljivao o njima knjazu kojem je često odlazio, da je bio u vezi s Perom Perovićem kojeg je Danilo poslao u Kotor kao tobožnjeg emigranta, a zapravo kao svog agenta. I Filip Tanović bavio se špijunažom u korist Danila, javljao o velikim silama koje su navodno spremale neku konferenciju, o pokretima vojske, pisao mu je kako Srbi što žive pod stranom vlašću pate i stradaju i sl. Policija je konfinirala Filipa Tanovića u manastiru na Krki, a Jocu Tanovića u Iglau u Moravskoj (433. XII/2 1. 1123, 903, 1474/p.).

Velikosrpska promidžba počela je međutim tražiti saveznike na Istoku i Zapadu. God. 1858. odlučio je praški slikar historicist Jaroslav Čermak putovati u Vojvodinu, Hrvatsku i Dalmaciju, a potom i u Crnu Goru (433. XII/2 1. 1277/p.). Policija je smatrala da je njegova obitelj orijentirana slavenski i »separatistički«, osim toga on je bio učenik liberalnog praškog povjesničara umjetnosti Antonija Springera (1825.–1891.), njemačkog nacionaliste i liberala koji je po preporuci

⁵ Vladimir STOJANČEVIĆ, Jovan MILIČEVIĆ, Čedomir POPOV, Radoman JOVANOVIĆ, Milorad EKMEČIĆ, *Istorija srpskog naroda*, V/1, (od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878), Beograd, 1981, str. 433, 437.

srpske vlade pisao u prilog emancipacije turskih vazalnih kneževina, ali i protiv ruskog utjecaja na Balkanu. On je tu bio na liniji kneza Adama Czartoryskoga⁶ koji je preporučivao da se Srbija ujedini s Crnom Gorom i da okupi ostale balkanske narode u Turskoj i Austriji, ali ne da se veže s Rusijom. Čermak je otišao u Dubrovnik s pismenim preporukama za grofa Meda Pucića (433. XII/2 1. 1572/p.) koji se u to doba počeo okretati prema Srbiji. Medo Pucić tražio je 1846. otpust iz austrijskog državljanstva jer je želio ući u službu vojvode od Lucca u Italiji. Tamo je ostao nekoliko godina, stekao mirovinu od 1000 fl. godišnje i vratio se u Gruž (433. XII/2 1. 1572/p.) gdje se bavio proučavanjem hrvatske književnosti, a bio je i u vezi s Franom Miklošičem, Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim, Ljudevitom Gajem i sa srpskim povjesničarima. Istraživao je u dubrovačkoj pismohrani. Medo je bio vrlo često kod ruskog konzula u Dubrovniku Stremouhova, a taj konzulat podignut je 1858. na stupanj generalnog konzulata. Pucić je bio i prijatelj konzulovog tajnika i kasnijeg generalnog konzula Konstantina Petkovića. Te godine (1858.) Medo Pucić otputovao je u Beč, Beograd, Odesu, Sevastopolj, Carigrad, Smirnu i Atenu. U Beograd je išao da bi objavio svoja istraživanja u dubrovačkoj pismohrani.⁷ U Ukrajini je Pucić posjetio Stremouhova koji se u međuvremenu vratio i bio visoki činovnik u ruskom ministarstvu vanjskih poslova.

Pucić je, slijedeći dubrovačke aristokratske tradicije, strastveno mrzio Austriju⁸ (1861. 459. XII/2 1. 1206/p.). Čini se da on toj mržnji nije mogao dati oduška u Narodnoj stranci pa se počeo priklanjati Srbiji i Rusiji, što nije izbjeglo austrijskom redarstvu pa je okružno poglavarstvo prenijelo namjesništvu u Zadru njegov brzojav iz Zemuna u kojem je javljao da su Srbi potjerali Turke u tvrđavu, te da Turci bombardiraju grad (468. XII/2 1. 107/p.). Nato je c.k. Ministarstvo policije upitalo namjesnika baruĝa Lazara Mamulu kako je moguće da Pucić putuje s putovnicom ruskog konzulata u Dubrovniku (468. XII/2 1. 1129, 1238/p.). Dubrovački okružni poglavar Pavao Rešetar odgovorio je (468. XII/2 1. 1292/p.) da obitelj Pucić održava godinama veze s ruskim konzulom K. Petkovićem, a Medo Pucić imao je veze i s konzulom Stremouhovim koji sada zauzima utjecajno mjesto u ruskom ministarstvu vanjskih poslova. Pucići su pristalice sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, no oni živo simpatiziraju i s Crnom Gorom, nadaju se da će ona pobijediti Turke i da će doći do novog poretka na Balkanu. Medo Pucić je piemontski podanik i kao takav on je pod zaštitom ruskog konzulata, no ta je zaštita sada prestala. Medo Pucić prezire Austriju i stalno održava veze s njezinim neprijateljima u zemlji i u inozemstvu, miješa se u poslove Austrije čiji građanin više nije. Medo Pucić djeluje prema savjetima svoga strica Mata Pucića. Austrijska vlast mrzila je Meda Pucića, ali se nije usuđivala na surove postupke prema njemu jer je bio grof i dubrovački koljenović, a k tome poznat u svim austrijskim i slavenskim književnostima.

Medo Pucić se vratio u Dubrovnik, ali je stalno bio u vezi s ruskim konzulom Petkovićem, s braćom Pavlović Baranin, agentima Crne Gore u Dubrovniku (468. XII/2 1. 1195, 1267/p.). Medo je sada bio već srbijanski agent u Dubrovniku i veza Beograda i Cetinja. No on je bio u vezi i s pruskim konzulom, barunom

⁶ V. ČUBRILOVIĆ, *Op. cit.* str. 127–130.

⁷ To su *Srbski spomenici*, I–II, Beograd, 1858.

⁸ O mržnji velikog dijela dubrovačkog plemstva protiv Austrije vidi Ivan PEDERIN, *Uloga Innocenza Čulića u gospodarskoj, kadrovskoj i socijalnoj politici nove vlasti u Dubrovniku (1806–1818)*, Dubrovnik, XXXII (1989) 1–2, str. 12–51.

Liechtenbergom, a njegova sestra skupljala je u Dubrovniku priloge za Crnu Goru. On je održavao veze i sa zadarskim narodnjacima Mihom Klaićem, Ivanom Danilom i dr. Pišući npr. o glagoljskom rukopisu nađenom u portugalskom gradu Porto, on nije nalazio da je on srpski, niti da bi glagoljica bila srpsko pismo, kako su to znali raditi velikosrbi, već da je hrvatski, a u Beogradu su se neki – kao Jovan Ristić i kasnije Slobodan Jovanović – o njemu pogrdno izražavali, što upućuje na zaključak da on nije ispunio nade velikosrba i da oni s njim nisu bili zadovoljni, pa ga je na kraju udaljio iz Beograda njegov gojenac knez Milan koji je prije Berlinskog kongresa vodio velikosrpsku politiku.⁹ Beograd je u to doba nastojao i inače privući strance na svoju stranu pa se 1859. istakao u borbama u Beogradu Poljak Sigmund Milkowski iz Poznaña (1859. 433. XII/2 1. 140/p.).

U to doba javio je dubrovački okružni poglavar namjesništvu u Zadru da u Dubrovniku djeluje Lazar Lučić Krstin iz Dubrovnika koji održava veze s ruskim konzulom u Dubrovniku Jeremijom Gagićem, kasnije s ruskim konzularnim agentima, te da pristaje uz pokret bosanskohercegovačke raje. Gagić je bio ruskim konzulom u Dubrovniku 1825.–1856. Zamijenio ga je Pjotr Stemouhov, koji nije ostao dugo pa je 1860. postao ruskim konzulom u Dubrovniku Konstantin Petković.¹⁰

I Crnogorac nastanjen u Dubrovniku Josif Pavlović imao je 1858. (433. XII/2 1. 1058/p.) veze s Petkovićem. U Dubrovnik su došli iz Hercegovine Vasilije i Đorđe Aleksić koji su bili u vezi s Rusima i družili su se s njima kad je u Gruž stigla neka ruska fregata. S Petkovićem su održavali veze Nikola Ljubišić i obrtnik Đorđe Bravarčić.

U Rusiji je jačala slavofilaska orijentacija, spremalo se izdavanje časopisa »Parus«, a jedan od urednika tog časopisa, Katenin, spremao se putovati po slavenskim zemljama. On je slao i knjige nekim učenjacima u Pragu i Zagrebu (443. XII/2 1. 366/p.). Ruski državni savjetnik Suhomlinov spremao se 1859. (443. XII/2 1. 1237/p.) na put u Vojnu Krajinu, Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru. No Austriji se činilo da on više zanimanja pokazuje za politiku negoli za znanost. Ruski dvorski savjetnik Pjotr Aleksijevič Lavrovski, profesor u Harkovu, bio je 1859. u Beogradu (433. XII/2 1. 1769/p.) iz znanstvenih razloga gdje se sastajao s Crnogorcima koji nisu bili znanstvenici pa je policija vjerovala da je on u političkoj misiji (443. XII/2 1. 1874, 1824, 1858, 67, 1904, 1908/p.). On je u listopadu došao u Zadar, Split, Šibenik pa u Kotor gdje se sastao s pravoslavnim svećenikom Kostom Jovanovićem i arhimandritom Irinejom Popovićem. Odsjeo je kod episkopa Kneževića. U Crnu Goru ga je odveo svećenik Minja Madonić. Na Cetinju ga je primio knez Danilo i dugo s njim razgovarao u četiri oka. U Dubrovniku je on dugo razgovarao s Medom Pucićem, koji se orijentirao prema Rusiji i Srbiji, s učiteljem francuskog jezika Lučićem, s tajnikom ruskog konzulata Lagovskim. U Kotoru je imao veze s komunalnim asesorom Tomom Lipovcem, u Zadru s conte Ilijom Dede Mitrovićem, s njegovim šogorom, trgovcem Davidom Ilićem, s prav-

⁹ Nikša STIPČEVIĆ, *Neobjavljeni članak Meda Pucića o glagoljskom rukopisu u Portu*, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, sv. 12 (1976) str. 323, ISTI, *Pisma Meda Pucića Kamenku Jovanoviću*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 23, sv. 1 (1978) str. 195. Kosta MILUTINOVIĆ, *Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku*, 1962, br. 3–4, str. 13–27.

¹⁰ Šime PERIČIĆ, *Reagiranja austrijskih vlasti na političko djelovanje ruskog konzulata u Dubrovniku od 1815–1878. godine*, Dubrovnik, IX (1966) 3.

nikom Bijelićem, ali i s katoličkim svećenikom Berčićem. On se međutim nije sastajao s crnogorskim izbjeglicama kojih je u Zadru bilo dosta. Rusija je očigledno premošćivala krizu rusko-crnogorskih odnosa nastalu Danilovom orijentacijom prema Francuskoj 1857.

U Dubrovniku i Boki stvarala se skupina Srba kojima je ideal bila Rusija, Srbija i pravoslavlje. Đorđe Đuranović iz Perasta napisao je pismo ruskom državnom tajniku u St. Petersburgu Pjotru Stremušnikovu, pa se c.k. Ministarstvo policije raspitalo 27. siječnja 1860. o Đuranoviću kod kotarskog okružnog poglavara Stjepana Dojmija (451. XII/2 1. 118/p.). Dojmi je odgovorio da su pravoslavci u Boki privrženi ruskoj kruni, spomenuo je među istaknutim pravoslavcima Matiju Mršu i Danilovića iz Herceg-Novog i budvanskog gradonačelnika Ivaniša kao ljude povezane s Đuranovićem, a Đuranovića je opisao kao čovjeka orijentirana prema Rusiji koji ima velik utjecaj u narodu. Grčki trgovac Joanides (451. XII/2 1. 491, 304/p.) bio je povezan s njima, pravio je s njima poslove i bio u vezi s mađarskom emigracijom, pa je na svojim brodovima prevozio krijumčarenu robu u Mađarsku, no nisu postojali dokazi da bi on bio u vezi s Đuranovićem koji nije bio liberalan, nego orijentiran prema tradiciji i pravoslavlju. On je poznao povijest stare Grčke i Bibliju, bio je najnačitaniji pomorac u Boki, prijatelj s pravoslavnim svećenikom Ljubišom u Perastu, s Mršom, a jako se suprotstavljao katolicima. Đuranović se borio da se u Perastu sagradi pravoslavna crkva.

U to doba, 1860. (451. XII/2 1. 1675/p.) je knjižar Franz Wagner tiskao u Leipzigu Homjakovljevi spis na ruskom i srpskom jeziku – »K Serbam poslanie iz Moskvy« – koji se besplatno dijelio u Beogradu pa se austrijska policija brinula da ne dođe do pravoslavnih u Austriji.

Poslije crnogorske pobjede nad Turcima kod Grahova 1858. knjaz Danilo očekivao je uspostavljanje veza s francuskim konzulatom u Dubrovniku i s konzulom Hacquardom (451. XII/2 1. 1411, 1476/p.). Austrija je zamjerala Crnoj Gori postupke kod Grahova jer je nalazila da su Crnogorci napali Turke u času kad su otpočeli pregovori i time ih iznenadili što je bilo suprotno vojnoj etici. Na Cetinje je došao ruski konzul Konstantin Petković, a tamo su viđeni ruski inženjerci. Austrijsko redarstvo doznalo je i da Italija traži veze u Crnoj Gori, odnosno na istočnoj obali Jadrana. Stevan Djedović iz Kosova kraj Knina, koji je bio austrijski žandar, otišao je u Crnu Goru, a potom je s putovnicom sa krivim imenom otišao u Rusiju. Austrijska je policija smatrala (451. XII/2 1.) 1860. da Dalmacijom obilaze talijanski emisari preodjeveni u ribare i seljake, te da su se oni dogovorili s Crnogorcima da im ovi priteknu u pomoć kad se Garibaldi iskrca u Dalmaciji.¹¹

Valja ipak reći da je austrijska policija imala malo uspjeha u uhodanju Srba. Ta policija, koja je znala sve što su emigranti i revolucionari radili u svoj Europi pa i u južnoj Americi, znala je doduše o kretanju pravoslavnih agenata, ali je rijetko kada doznala nešto o njihovim razgovorima. Tu su srpski i ruski agenti pokazali vrlo dobru organizaciju i čvrstu solidarnost.

Austrija je zazirala od Crne Gore i uopće Balkana pa je budvanski pretor pisao 5. studenoga 1860. poglavarstvu u Kotor o »inozemstvu miješanom, konfuznom,

¹¹ Austrijska vlast bojala se još 1866. Garibaldijevog iskrcavanja u Dalmaciji, Šime PERIČIĆ, *Namjere Talijana glede Dalmacije i austrijske protumjere 1866. godine*, Pomorski zbornik, 1966. br. 4. str. 501–14. O planovima Garibaldija da se iskrca na Balkan Angelo TAMBORRA, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920) Storia universale 1, Milano, 1973, str. 344–357.*

dezorganiziranom, otvorenom prema svakom smraku što dolazi iz Europe, gdje svak radi što ga je volja, gdje dolazi tko hoće, gdje svak pod vrlo prozirnom krinkom može jednom riječju napraviti sve što hoće» (451. XII/2 1. 1530–31/p.).

Austrija se ipak u to doba sve više osjećala podunavskom i balkanskom silom pa je A. Bach poslao Mamuli 8. kolovoza i 17. listopada 1857. *Punktacije* (425. XII/2 1. 2.466, 880/p.) izražavajući svoju zabrinutost što se Francuska, Engleska i Rusija miješaju u pitanje ujedinjenja Vlaške i Moldove, a Austrija nije željela ujedinjenje tih kneževina jer bi to dovelo u pitanje jedinstvo Turske. God. 1861. javilo je bečko ministarstvo policije u Zadar (459. XII/2 1. 1347/p.) da Louis Napoleon šalje agenta Candida del Negro da putuje po Madžarskoj, dunavskim kneževinama i slavenskim zemljama Austrije.

Vaclikova knjiga i bitka kod Grahova nisu ostali bez odjeka u Boki pa su pravoslavni u Boki na katolički blagdan sv. Petra i Pavla, 24. lipnja, otvorili svoje dućane, što dotada nisu radili, ističući da traže jednakost vjeroispovijesti i da nisu dužni poštovati katoličke blagdane (459. XII/1 1. 1582/p.). Knjaz Danilo poslao je u siječnju 1861. (459. XII/2 1. 148, 258/p.) u Italiju senatore Iva Racova Radonića i Đuru Matanovića da uhvate veze s tamošnjim garibaldinskim komitetima, te da potom odu u Francusku. Uto je ubijen knjaz Danilo, a njegov nasljednik knjaz Nikola poslao je kapetana Maša Vrbicu u Kotor da motri raspoloženje naroda 1861. (459. XII/2 1. 1430, 1472/p.). Kotorski okružni poglavar opisao je Vrbicu kao osobu knjaževog povjerenja, ali neukog, lukavog i neiskrenog.

Bilo je očigledno, Crna Gora se sve manje oslanjala na Rusiju poraženu u krimskom ratu.¹²

No ruski generalni konzul djelovao je u Dubrovniku i okupljao privrženike, to je bio bivši kapetan iz Perasta Đorđe Đuranović; u Dubrovniku su to bili Đorđe Bravarić, glavni agent ruskog generalnog konzula, koji je k tome bio još i u vezi s Crnom Gorom, potom Đorđe Pavlović, Đorđe Aleksić i Vasilije Aleksić (1861. 459. XII/2 1. 1206/p.). Dubrovnik je tako malo po malo postajao važnim žarištem velikosrpske promidžbe kao ispostava ruskog konzulata. Tada je i Vuk St. Karadžić, iako star i bolestan, došao na Cetinje (1861. 459. XII/2 1. 80, 419/p.). C.k. Ministarstvo policije opisalo ga je kao »stranačkog čelnika« (*Parteihaupt*). Dojmi je dojavio da je Karadžić lijepo primljen na Cetinju, da je s knjazom jeo za stolom, da je na Cetinje došao i francuski konzul u Dubrovniku Hacquard. Razlozi koji su potaknuli Karadžića na taj put morali su biti važni, javljao je Dojmi, i sigurno politički, no Dojmi nije uspio doznati što je Karadžić razgovarao s knjazom.

Crna Gora je pobuđivala i ustanke u Hercegovini, a u Dubrovniku je napetost među doseljenim pravoslavnim Hercegovcima rasla (459. XII/2 1. 157/p.). No onda je Omer paša Latas napao Crnu Goru s 55 000 vojnika. Crna Gora mogla mu se suprotstaviti samo s 15 000 loše uvježbanih i još gore oboružanih vojnika i pretrpila je poraz. Rusija je umanjila taj poraz i spasila Crnu Goru intervencijom kod Porte onda kad je turska vojska već bila na prilazima Cetinja. Granice su ostale neizmijenjene, a Crna Gora se morala obvezati da više neće pobuđivati pobune u Hercegovini.¹³ Pravoslavni su u Boki oborili glave (1862. 468. XII/2 1. 1656/p.), a knjaz Nikola morao se pomiriti s tim da je njegov pokušaj velikosrpske ekspanzije prema Hercegovini doživio poraz, da se on nije uspio staviti na čelo velikosrpske ekspanzije, a da ni orijentacija prema Francuskoj nije urodila plodom.

¹² *Djelo iz bilj.* 5. str. 433.

¹³ *Ibid.* str. 437–38.

Srbija u to doba nije stajala prekrivenih ruku pa je liječnik srpskog kneza Teodorović doputovao u Dalmaciju u lipnju 1862. (468. XII/2 1. 1001/p. i 1045/p.). U Dubrovniku je posjetio Krstu Lučića, Božu Boškovića, Jovu Oprića, želeći upoznati što više pravoslavaca.

God. 1862. (468. XII/2 1. 1402/p.) stigla je u Beč i kneginja udovica i negdje kazala da doznaje od svoje sestre, grofice Roma na Krfu, da se u Grčkoj i u slavenskim zemljama Turske očekuje opći ustanak. Na otoku Santa Maura bilo je skladište oružja i streljiva koje se trebalo krijumčariti u Crnu Goru što je Austrija, čini se, uspjela spriječiti.

Crna Gora dakle nije računala s Hrvatskom u namjeravanoj velikosrpskoj ekspanziji, nego s Grčkom i Francuskom, želeći se staviti na čelo samo srpstva na Balkanu. No Rusija je i pored crnogorske orijentacije prema Francuskoj uživala simpatije pravoslavnih pa je kap. Đorđe Đuranović iz Perasta često posjećivao konzula Petkovića u Dubrovniku i kod njega odsjedao (468. XII/2 1. 122/p.). Rusija je kovala planove ustanka u Bosni pa je 1862. (468. XII/2 1. 1503/p.) iz Marseillea trebalo krenuti 50 000 pušaka na nekom ruskom brodu za Galacz i dalje Dunavom za Srbiju i Bosnu. Krimski rat uništio je dobre odnose Austrije i Rusije i bio znakom za početak njihova suparništva na Balkanu. I Srbija je računala s Crnom Gorom pa je poslala nekog agenta Sekulića iz Pakraca (468. XII/2 1. 1730/p.) na Cetinje. Sekulić je međutim pobjegao na Krf kad je Srbija doživjela poraz. Sekulić je bio u vezi s nekim Petrom Uzelcem iz Karlovca koji se bavio krijumčarenjem oružja u Bosnu i Srbiju.

U to doba je Srbija djelovala pored Crne Gore sa svojim agentima u Bosni i Vojnoj Krajini u Hrvatskoj (468. XII/2 1. 311, 286/p.) gdje je postojala čitava organizacija što je spremala ustanak za ujedinjenje srpstva. Po Bosni i Vojnoj Krajini cirkulirale su proklamacije tiskane ćirilicom i latinicom. Jedan velikosrpski agent bio je poručnik glavnog stožera u Beogradu Aleksandar Vukobratić Matešić koji je krajem 1863. bio u Hrvatskoj (483. XII/2 1. 65/p.). Drugi agent bio je grčki podanik rođen u Bugarskoj Georg Stefan Rakovski što je sudjelovao u borbama u Beogradu 1862. On je 1864. progнан iz Austrije (483. XII/2 1. 746/p.).

Knjaz Nikola trudio se sa svoje strane da uskladi svoje akcije s akcijama kneza Mihaila pa ga je 1865. (489. XIV/1 1. 59/p.) pozvao da bude kum njegovoj novorođenoj kćeri. Knez je kao svog osobnog poklisara poslao na Cetinje srpskog senatora Đorđa Milovanovića na Cetinje.

God. 1865. Turci su počeli gomilati vojsku u Gackom, Plevljima, Sjenici i Novom Pazaru pa je knjaz Nikola zamolio Austriju preko kotorskog okružnog poglavara Stjepana Dojmi da poduzme korake u Carigradu da bi zaštitila Crnu Goru (489. XIV/1 1. 691, 864, 1131/p.). To što se knjaz obratio okružnom poglavaru pokazuje njegov niski stupanj jer Crna Gora nije bila međunarodno priznata i on se nije mogao obratiti niti namjesniku u Zadru, a kamoli Dvoru u Beču. Turci su gomilali čete na granicama s Crnom Gorom zbog pograničnih sporova u kojima je Austrija posredovala preko Dojmija i svog konzula u Skadru Dubravčića. U to doba je i ruski poklisar u Carigradu N. Ignjatijev pisao ruskom ministru vanjskih poslova A.M. Gorčakovu da Turska neće dati Bosnu Austriji (BiHR, 35) što znači da Turska nije gomilala vojsku samo zbog Crne Gore. Gorčakov je razgovarao s carem Aleksandrom II. i oni su zaključili da Rusija neće dopustiti Austriji da okupira Bosnu pa makar se zbog toga i zaratila s njom.

Znak za ovu ograničenu orijentaciju Crne Gore prema Austriji bio je što je 1865. (489. XII/1 1. 21/p.) knežev ađutant postao austrijski podanik Mihovil Cega.

Kad je kneginja 1866. opet rodila kćer knjaz je poslao u Beograd arhimandrita Nićifora Dučića i adutanta Maša Vrbicu da zamole kneza Mihaila da joj bude kum (497. XIV/1 1. 1389/p. 1594/p.). Ovaj put je Mihaila zastupao na krštenju ministar vojni Lješanin.

I odnosi s Rusijom postajali su sve bolji pa je Petković u travnju 1866. poslao na Cetinje u tajnu misiju nekog Simu Lazarevića iz Baošića koji je ranije bio Lloydov kapetan (497. XIV/1 1. 510/p. 582, 570/p.), a onda je ušao u službu nekog ruskog pomorskog društva gdje je dobro zarađivao. Tada se bio vratio u Boku jer mu je bio umro otac.

Odnosi knjaza Nikole i Austrije ipak su bili sve bolji pa se v.d. okružnog poglavara u Kotoru dr. Ivan Koporčić u lipnju 1866. (497. XIV/1 1. 1106, 873/p.) u Njegušima sastao s knjazom koji ga je uvjeravao u lojalnost Crne Gore prema Austriji očekujući njezinu diplomatsku podršku u pregovorima s Turskom oko razgraničenja. Knjazu se nije sviđalo što su se u Zadru nalazili njegovi crnogorski protivnici kao izbjeglice, što se u Kotoru nalazio neki slikar Elko koji je loše izvješćivao o prilikama na Cetinju pa je molio da se te izbjeglice presele dublje u unutrašnjost Carevine. Knjaz je još molio da se u Crnu Goru pošalje neki časnik što će obučiti Crnogorce kako se rukuje s brdskim topovima. Ministar vanjskih poslova, grof Mensdorff, pristao je da u Crnu Goru uputi takvog časnika.

No Crna Gora držala je dva željeza u vatri pa se turski poklisar na Dvoru u Beču potužio (497. XIV/1 1. 1047/p.) da su prijatelji Luke Vukalovića, koji se nalazio u izbjeglištvu u Dalmaciji, pokušali stvoriti veze u Hercegovini i pobuditi nered. Tu je bio osobito djelatan monah Nićifor Dučić, brat i sin Luke Vukalovića, Miloš Sredanović i Mitar Merčep. Upravitelj okružnog poglavarstva u Kotoru Ivan Koporčić dojavio je namjesništvu da (497. XIV/1 1. 138/p.) su Vukalovićev sin i Miloš Sredanović bili nedavno u Rusiji, a sad su sa Merčepom u Risnu pod prismotrom. Knjaz Nikola (497. XIV/1 1. 1266/p.) nije želio da oni budu u Crnoj Gori (BiHR, 1), no oni su potajno ušli u Crnu Goru pa je Austrija odlučila da udalji njihove obitelji iz Dalmacije, a nije željela više ni Vukaloviću dati utočište na svom području (BiHR, 2), iako mu je dopuštala da prođe kroz Austriju na putu za Rusiju (BiHR, 7). Oni su potajno prebacili svoje obitelji u Crnu Goru jer su se bojali da će ih deportirati u Srbiju.

Turci su međutim izgrađivali utvrde u Nikšiću (497. XIV/1 1. 611/p. 672/p.) i bili su uznemireni što je Srbija kupila topove u Austriji i onda ih preko Kotora poslala u Crnu Goru. Turskoj se nije sviđalo ni što je Luka Vukalović otišao u Rusiju s nekim drugim emigrantima iz Crne Gore. U to doba Turci su se odlučili graditi ceste od Sutorine prema Trebinju i Zupcima da bi oživjeli hercegovačku trgovinu. No ta im je cesta trebala i za prijevoz vojske i ratnog materijala. Turci su dopremali sve više vojske u Bar pa u Klek (497. XIV/1 1. 805/p. 296/p.), a Austrija se počela pribojavati da će Garibaldi pokušati iskrcavanje u Crnoj Gori. Knjaz Nikola pisao je 30. listopada 1865. K. Petkoviću da će dopustiti Vukaloviću da se naseli u Grahovu (BiHR, 17) no Vukalović nije više mogao doći do Crne Gore, a da pritom ne prođe preko turskog ili austrijskog područja što mu Austrija, zabrinuta da će se u Crnoj Gori iskrcati Garibaldi, ne bi bila dopustila pa Vukaloviću nije ostalo drugo, nego ostate u Rusiji (BiHR, 67). Uto se i u Italiji pojavio čovjek koji je tvrdio da je potomak Skenderbega i spremao Albance u Italiji na iskrcavanje u Draču da bi otpočela borba za oslobađanje Albanije. Austrijski konzul za srednju Albaniju u Draču Ballarini očekivao je 1866. pobune u južnoj

i sjevernoj Albaniji, gdje je bilo mnogo kršćana i gdje bi se bili mogli iskrcati garibaldinci.

Austrija nije htjela prekriženih ruku promatrati promet turske vojske kroz Klek i Sutorinu pa je u lipnju 1866. (497. XIV/1 1. 1009/p.) dala upute svom *internuntiusu* u Carigradu, barunu Antonu von Prokesch Ostenu, da obznani Portu da turski brodovi ne mogu bez dopuštenja austrijskih vlasti uplovljivati u Klek i Sutorinu.

Te godine je ravnatelj austrijskih rudnika Konrad (497. XIV/1 1. 1535/p.) bio na izložbi u Parizu i ostao zadivljen bogatstvom bosanskih proizvoda. Istodobno je austrijski generalni konzulat u Sarajevu javljao da je u Novom Sadu izišla publikacija pod naslovom »Ustanak Srbski« koja se širila među trgovcima. Prema toj publikaciji srpski ustanak 1804–10. pomagala je Rusija pa Srbi mogu očekivati spas jedino od Rusije. Veza Srbije i Crne Gore zaista je i postojala s Rusijom u doba Prvog srpskog ustanka, a i planovi širenja Srbije u Bosnu, Boku, Crnu Goru i Dalmaciju.¹⁴ Taj savez, kao što vidimo, nije se zaboravio. No sada se suparništvo Austrije i Rusije na Balkanu, nastalo u krimskom ratu, sve više rasplamsavalo.

U lipnju 1867. (503. XIV/1 1. 803, 886, 911/p.) posjetio je knjaz Nikola Boku gdje su mu pravoslavni iskazali počasti, ali ne i katolička mjesta kao Budva, Kotor, Lastovo. Pa ipak, nije sve bilo tako jednostavno. Već u srpnju 1867. policija je u Herceg-Novome zaplijenila rukopis uperen protiv knjaza pod naslovom »Objava serbskog društva« namijenjen tisku. U tom, inače anonimnom, rukopisu knjaza se optuživalo da ne vodi Crnu Goru u slobodu i blagostanje, već da zlorabi vlast, ubija svoje protivnike koji bježe u inozemstvo, da je prisvojio državni novac i uložio ga u parišku banku, da Crna Gora nema škola, cesta, trgovine i industrije, da je zdravstvo u Crnoj Gori loše, da hara kolera pa je Nikola s obitelji utekao od kolere u Boku. U Crnoj Gori je bijeda, ljudi umiru od gladi, a knjaz ide u Italiju zbog zabave i troši državni novac, ide u Pariz i moli vladu da mu pruži diplomatsku podršku kod Porte. Nadalje se u spisu optuživao knjaz da je prisvojio novac koji mu šalje Rusija, da se crnogorski narod želi sjediniti sa Srbijom pa bi onda Mihailo poslao u Crnu Goru jednog mudrog guvernera umjesto Nikole, no Nikola ne želi sjedinjenje. Spis je završavao poklicima Rusiji, Srbiji i jedinstvu. Upravitelj okružnog poglavarstva Ivan Koporčić držao je da bi autori toga spisa mogli biti suplent kotorske gimnazije Petar Jelčić, kontrolor poreznog ureda Ivan Krst. Mertz i kateheta Lav Martinelli. No ovaj spis nam kaže da je u to doba postojalo oštro suparništvo između Srbije i Crne Gore odnosno knjaza Nikole i kneza Mihaila oko uloge u velikosrpskom snu – osvajanju Bosne. Austrijsko redarstvo doznalo je tada da crnogorski emigrant u Albaniji Savo Đurašković sprema atentat na knjaza Nikolu (503. XII 11. 743/p.). Ovo suparništvo Srbije i Crne Gore sigurno je išlo mimo Rusije koja je spremala ekspanziju na Balkan pa je krajem 1866. (503. XII/1 1. 42/p.) osnovala konzulat u Draču gdje inače nije bilo ruskih podanika niti se u toj luci trgovalo ruskom robom. Rusko ministarstvo vanjskih poslova bilo je jako neraspoloženo zbog Nikolinih planova da sam osvaja Hercegovinu (BiHR, 44, 56) i ono je jasno podupiralo Srbiju i njezine planove velikosrpske ekspanzije u Bosni i Hercegovini, iako se u Rusiji znalo da se u Srbiji malo zna o Rusiji, da se ne uči ruska povijest tako da je pravoslavlje ostalo jedinom, ali vrlo jakom vezom Rusije i Srbije.

¹⁴ Stijepo OBAD, *Dalmacija i prvi srpski ustanak*, Jugoslavenske zemlje za vreme prvog srpskog ustanka 1804–1813, Naučni skupovi SANU, knj. XVII, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 4 (1983).

No knjaz Nikola imao je mnogo neprijatelja i u Crnoj Gori pa može biti značajno (503. XIV/1 1. 349, 474, 602/p.) da se Luka Vukalović nije poslije sloma ustanka sklonio u Crnu Goru, da tamo nije mogao ostati, već je morao otići u Rusiju, gdje je živio u Pultavi. No ruski poklisar u Beču, grof Stachelberg, molio je da mu se dopusti boraviti u Herceg-Novom što je austrijsko redarstvo odbilo, a ni Turskoj se nije sviđalo da Vukalović i arhimandrit Nićifor Dučić budu u blizini hercegovačke granice. No austrijska vlast se prema Dučiću obazrivo odnosila, sve ako on i jest bio upleten u sve ustanke u Hercegovini.

U to doba se i knjaz Nikola razbolio pa je pozvao liječnika iz Kotora Grubišića da ga pregleda (503. XIV/1 2. 102/p.). Grubišić je našao da knjaz boluje od duhovnog otuđenja, hipohondrije, potištenosti s pomislama na samoubojstvo, te da pije. No u to doba knjaz je dobio novog tajnika Mihajla Piroćanca, koji je bio tajnikom srpskog ministra rata. Da li je to značilo da su raznoglasja između Srbije i Crne Gore prebrođena?

Već u ožujku 1867. (503. XIV/1 2. 414, 395/p.) ruski agenti služili su se pravoslavnim svećenicima u Bosni i Hercegovini koji su pripremali pučanstvo na koordiniranu akciju Srbije i Crne Gore u Bosni protiv Turaka. Oni nisu pokušavali djelovati među katolicima jer su smatrali da su ovi naklonjeni Austro-Ugarskoj. No ni bosanski Muslimani nisu voljeli Portu koja im je uskratila feudalne povlastice u smislu *tanzimata*. Katolici su se pak bojali pobjede Srba i Crnogoraca koji bi mogli zavesti još gore tlačenje negoli Turci.¹⁵

Odnosi Srbije i Crne Gore bili su naoko sve bolji pa je knjaz poslao u Beograd arhimandrita Nićifora Dučića zbog dogovora oko zajedničkog nastupanja kod Porte. Knez Mihailo je obećao da će Crnu Goru podupirati oružjem, streljivom i vojskom, pa je poslao satnika Ljubu Jovanovića da bude savjetnikom knjazu. Mihailo je predlagao da izaberu zajedničkog kneza kad se oslobode od Turaka i turskog suvereniteta. Onaj od dvojice, koji ne bude izabran, dobit će mirovinu. Ustanak u Bosni trebao je buknuti već 1867. pa su srpski i ruski emisari obilazili Albanijom i drugim turskim pokrajinama na Balkanu. Dva časnika putovala su preodjeveni kao monasi (503. XIV/1 2. 101, 466, 503/p.) od Đakovice do Niša da bi taj kraj vojno opisali. U ožujku je 15 glavara iz Kolašina došlo na Cetinje da se podlože knjazu Nikoli jer se u puku vjerovalo da će ustanak početi za Đurđevdan. Pravoslavni pop Pero Matanović otišao je u Trst da ubije crnogorskog emigranta Kerzu Petrovića koji bi bio mogao na neki način omesti ustanak. Zadaća koja nije dolikovala svećeniku. Srpskih, crnogorskih i ruskih agenata bilo je u Bosni sve više, a tako i turske vojske. Austrijski konzul iz Drača javljao je u ožujku 1867. (503. XIV/3 1. 70/p.) o pripremama za ustanak protiv Turske u Epiru, o vrenju u sjevernoj Albaniji, Peći, Prizrenu i Pazovi. Jedino tada pretežno muslimanska srednja Albanija bila je mirna. Radilo se očigledno o pripremama za koordinirani ustanak u Grčkoj, Albaniji, Sandžaku, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. Žarko Liješević iz Pive u Hercegovini (503. XIV/3 1. 132/p.) već je u svibnju organizirao hajdučiju i napadao Muslimane. Ranije je bio zakupnik turskih poreza i mjesni glavar.

U kolovozu 1867. (503. XIV/3 1. 1001, 1027, 1046, 1045, 1281, 1414/p.) otputovao je knjaz Nikola u Pariz i tamo ga je policija upozorila da mu se na Cetinju sprema državni udar. Udar su spremali arhimandrit Nićifor Dučić, ruski konzul u Skadru

¹⁵ O okrutnosti turske vlasti u Bosni toga doba Midhat ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX. stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1966, str. 211–16.

i Dubrovniku i vojvoda Petar Filipov Vujović. Knjaz je brzojavio svojim ljudima što su se nalazili u Mlecima, a to su bili Ivo Racov Radonić, Špiro Matanović, Marko Dragov Martinović, vojvoda Baica i Skerli Grahinić. Božidar Petrović Drahov, koji je studirao u Parizu, došao je žurno u Kotor pa na Cetinje, a za njim i knjaz koji je utvrdio da mu je otac Mirko umro otrovan, a ne od kolere. Među urotnicima nalazili su se pop Vidak Ivanović, Minja Radović, što se vratio sa studija u Beogradu. Svrha udara bila je pripajanje Crne Gore Srbiji. Srbiji nije bilo po volji što je knjaz otišao u Pariz moliti francusku vladu da posreduje između njega i Porte i da ga zaštićuje kod Porte. Srbija je smatrala da samo ona može preko Rusije zastupati srpstvo.

Ruski konzul K. Petković činio je sve da zadrži svoj utjecaj kod pravoslavnih u Hercegovini i Crnoj Gori. Dučić je pobjegao u Dubrovnik i širio proglose protiv knjaza pod pseudonijumom Đorđe i Vasilije Alezić. Oni su bili Petkovićeve agenti što su održavali veze s prosrpskim crnogorskim emigrantom Đorđom Petrovićem koji je živio u Zadru.

Škandal oko neuspjelog državnog udara zataškao je sam knjaz tako što je naložio šutnju i odmah vješao svakoga tko bi o tome pisnuo.

Međutim ustanak u Hercegovini počeo se širiti pod vodstvom popa Žarka Liješevića i Petra Stefanova Vukotića. Pokušaj državnog udara omeo je ustanak pa su sad počela nastojanja Petkovića da se izmiri s knjazom, no istodobno su u Bosni velikosrpsku promidžbu vodili loše naobraženi pravoslavni svećenici koji su imali veliki utjecaj na svoje vjernike.

God. 1868. ubijen je knez Mihailo. Čim je vijest stigla na Cetinje, knjaz je zbog svoje sigurnosti otišao u Čevo, odakle je bila kneginja. On je imao i razloga da se boji za svoj život jer je njegova svojeglavost i nesuglasice sa Srbijom i Rusijom dovela u pitanje ustanak planiran za 1867. No ovaj odlazak navodi na pitanje da li je Nikola imao udjela u ubojstvu kneza Mihaila i da li mu je on ovim platio milo za drago.

Kad je knjaz pozvao Vaclika na Cetinje i dao mu upute kako da napiše knjigu na francuskome, on je time pokušao zadobiti naklonost liberala u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji, sklopiti s njima savez i dobiti pomoć u borbi za oslobođenje od Turaka i teritorijalno proširenje. Italija se oglašavala zahtjevima za Istrom, južnim Tirolom, Furlanijom, a svakako i Mlecima, ali ne i za Dalmacijom prema zemljovidu Italije iz 1859. koji je obsegnuo Brenner, Tirol do Triglava pa niže do Cernice uključivši Goricu, Istru i veći dio Kranjske (*Nuova carta postale dell'Italia*, Milano, ed. Ant. Vallardi, sv. 443. XII/2 1. 1556/p.). Pa ipak, u Dalmaciji je živjela talijanska manjina, malobrojna, ali gospodarski jaka i politički djelatna koja je bila utjecajna u zemlji u kojoj je hrvatska većina živjela na selu, bila pretežito nepismena i prema tome politički nebitna. Već 1860. stigao je u Dubrovnik grčki odvjetnik Aleksandar Mano, čovjek od utjecaja na svem Balkanu i s vezama u Parizu, Milanu, Mlecima i Trstu (451. XII/2 1. 1523/p.). Mano je inače bio pripadnik grčke manjine u Bukureštu odakle je prognan zbog svojih političkih djelatnosti, a bečka policija smatrala je da on radi na ustanku turskih Slavena u korist Rusije. Pa ipak, čini se da on nije u Dalmaciji uspio uspostaviti veza, bar o tome nema podataka u spisima austrijskog redarstva.

Austrijska vlast, zastrašena porazom u Italiji, puhala je u hladno i svuda vidjela talijanske agente pa je okružni poglavar u Splitu Giovanni Buratti pisao 14. kolovoza 1860. namjesniku podmaršalu barunu Lazaru Mamuli, inače Srbinu, da se u

Splitu razvija industrija i građevinarstvo pa iz Italije stižu trgovci, zidari i dr. a među njima su talijanski agenti, osobito iz južne Italije. Činovnici, osobito oni mlađi, skloni su Italiji, a tako i studenti što studiraju u Padovi. Studenti to izražavaju tako što nose šešir (*capello alla mosca*), kakav se nosi u Italiji, cigarete drže u tabakeri na kojoj se vidi lik lovca u Alpama, žene su sklone talijanskoj modi, osobito žena gradonačelnika Antonia Bajamontija. Iz svih tih razloga vlast se ne može osloniti na one što govore talijanski, to više što je među njima mnogo onih koji su talijanskog porijekla. Splitom su kolale glasine da se u Dalmaciji skupljaju prilozi za garibaldince, da se činovnici općinske uprave dopisuju s neprijateljskim agentima, no, nastavljao je Buratti, stoji da su Bajamonti i Giovanizio bliski prijatelji s emigrantom Giuseppe Nani, a u izbjeglištvu su još uvijek Seismit Doda i Dragomir Katalinić, major u piemontskoj vojsci. Svi su oni u vezi s N. Tommaseom. Uopće u Splitu se zna sve što se zbiva u Italiji. Dalmatinski autonomasi su zbilja duboko poštovali Tommasea i smatrali ga svojim duhovnim vođom pa su 1862. tražili od vlasti da mu dopusti povratak u Šibenik. Vlast je u njemu vidjela »pobunjenika« (*Rebelle*), ali je nalazila da je on koristan jer savjetuje da Dalmacija bude autonomna (468. XII/2 1. 1370, 1380/p.).

I Piemont je tražio simpatije u Dalmaciji pa je tako neki splitski obrtnik Prini otišao u Milano sa sinom i tamo su mu odmah ponudili besplatno mjesto za sina u nekoj vojnoj školi. Učitelj glazbe iz Splita Alberto Visetti imao je sina na konzervatoriju u Milanu, a nadao se da će drugog sina također smjestiti na tom konzervatoriju. No nezadovoljnici su se orijentirali i prema Crnoj Gori koja također traži simpatije u Dalmaciji pa je tako neki Ivan Brainović iz Splita, navodno dobio brzojav iz Cetinja kojim mu je knjaz nudio mjesto.

God. 1860. (459. XII/1 1. 37/p.) stigao je iz Italije poziv Dalmatincima i Istranima da uđu u talijansku ratnu mornaricu zbog oslobođenja Mletaka, no taj poziv je prema zadarskom okružnom poglavaru Zanchiju ostao bez odziva. No u siječnju 1861. (459. XII/2 1. 157, 148, 147/p.) pojavili su se kraj Murtera neki brodovi nepoznate zastave iz kojih je netko navodno vikao »Eviva Garibaldi!« U Dalmaciji se očekivao dolazak Garibaldijev, a bečka policija držala je da u Dalmaciji postoje revolucionarni komiteti kojima stiže oružje na trabakulima skriveno među ugljenom. I knjaz Danilo poslao je u Italiju senatora Iva Rakovića i Đura Matanovića da traže veze s revolucionarima. Žandarmerija je u Supetru na Braču doznala da su u Bolu neki Vicko Medičević, Ante Nikolović i dr. Nikola Ivulić govorili u Casinu da bi bolje bilo doći pod vlast Garibaldija negoli Austrije. Risorgimento je očigledno proizveo snažan dojam na Dalmatince pa su se mnogi od njih, među njima i oni hrvatskog jezika, počeli orijentirati prema Italiji. U Milanu je 1861. (459. XII/2 1. 418/p.) osnovan komitet što okuplja mlade obrtnike koji će ići u Dalmaciju, sjevernu Hrvatsku i Mađarsku da bune narod protiv Austrije. Među njima je Bartolomeo Negri koji putuje pod lažnim imenom Bartolomeo Farkas, a bio je 1848/49. u Mađarskoj gdje je i ranjen. Vlast je izdala nalog da se u Dalmaciji stave pod nadzor trgovina žitom i mlinovi (459. XII/2 1. 560/p.) da bi se onemogućila opskrba talijanske vojske, ako ona dođe u Dalmaciju.

No onda je zadarska policija utvrdila da su sva naklapanja o pripojenju Dalmacije Italiji bez ikakve osnove (459. XII/2 1. 659/p.), narod dijeli pitanje da li će Dalmacija biti autonomna ili će se pripojiti sjevernoj Hrvatskoj.

Vlast nije bila sklona narodnjacima pa je direktor zadarskog redarstva Josef Gariup u svom opisu javnog mnijenja u Dalmaciji 1860. pisao da su hrvatski političari počeli agitirati za sjedinjenje što ima malo odraza kod seljaka (459. XII/1 1. 42/

p.). Dalmacija nema kulturnog odnosa prema Hrvatskoj, a kulturno je Hrvatskoj čak i superiorna. U gospodarskom pogledu Dalmaciji bi se više isplatila bliska veza s Austrijom. Sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom značilo bi kraj njezine autonomije i propast. Zbog toga je Gariup preporučao da se Hrvatsku crni zbog graničarskog militarizma. Povijesno pravo Hrvatske na Dalmaciju ugasilo je pred 400 godina. Gariup je izražavao sumnje prema Hrvatima koji mogu biti i separatisti s tim što slijede Ivana Kukuljevića Sakcinskog i žele sjedinjenje, a zapravo su separatisti. No Hrvatima se može dopustiti njega hrvatskog jezika i kulture, ali ne više. Dalmacija dakle ne treba ići ni Hrvatskoj ni Italiji, već treba ostati uz austrijske nasljedne zemlje. No sumnja vlasti u narodnjačke namjere pojačala se kad se sve više zanešenjaka Risorgimentom približavalo narodnjacima, a ti su se u redarstvenom slangu nazivali *Italianissimi*. No oni su ovim unosili u narodnjački pokret političku ideologiju Risorgimenta kao njegov neotuđivi dio, a to bi, po mišljenju Gariupa i redarstva, moglo dovesti ne samo do sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, već i južnih Slavena uopće, čemu Austrija nije sklona.¹⁶

Vlast je dakle bila na oprezu od talijanskih agenata pa je c.k. Zemaljska generalna komanda za Dalmaciju pisala 2. travnja 1861. namjesniku da iz Verone kreće za Civitavecchia Marche neki sardinijski časnik u namjeri da se prebaci na Hvar i tako razvidi mogućnosti za iskrcavanje (459. XII/2 1. 1050/p.). I francuski agent Candido Negro namjeravao je po nalogu Louisa Napoleona putovati 1861. (459. XII/2 1. 134/p.) po slavenskim pokrajinama Austrije, Mađarskoj i dunavskim kneževinama. Policija je 1861. (459. XII/2 1. 1720/p.) našla kod nekog đaka Ozretića u Splitu jedan primjerak knjige Francesca Domenica Guerazzi »L'Asino« pa je protiv njega pokrenut disciplinski postupak jer je Guerazzi djelatno sudjelovao u revoluciji 1848/49. pa je tu knjigu počeo pisati u tamnici, a nastavio u izbjeglištvu na Korzici. Knjiga se pojavila u Torinu 1857. Prema vijestima riječkog redarstvenog povjereništva krajem 1861. (459. XII/2 1. 2313, 2354/p.) krenuli su iz Piemonta agenti da u Istri i Dalmaciji organiziraju revolucionarne komitete i time pripreme dolazak Garibaldiju. Talijanska propaganda pozivala je Talijane u austrijsku mornaricu da se pridruže svojoj braći kad počne rat za oslobođenje Italije od Sicilije do Dalmacije. Pisali su se posebni proglašaji za Istrane, Dalmatince, Srbe i Crnogorce. Međutim Crna Gora i njezina promidžba, koja je uspjela da se 1861. (468. XII/2 1. 157/p.) dignu pravoslavni Hercegovci, nije umjela povući za sobom katoličke Dubrovčane.

No narodnjaci su ipak održavali veze sa Srbima što je 1862. (468. XII/2 1. 1208, 1656/p.) direktora zadarske policije Gariupa ispunjalo nepovjerenjem prema njima. Djelatnici narodnjaka bili su, tako Gariup, srednje građanstvo, studenti i poneki mladi činovnik. Oni su očekivali od Austrije da intervenira u korist kršćana u Bosni, a Austrija je, kao uostalom i sve ostale europske sile bila za održanje Turske. Dalmatinski Talijani bili su rezervirani prema južnim Slavenima bez obzira da li se radilo o Hrvatima ili Srbima. Osim toga poraz Crne Gore i neispunjena očekivanja u ujedinjenje Italije djelovali su na Talijane, Hrvate i Srbe

¹⁶ Risorgimento, oduševljenje Alfierijem i uopće liberalna politička misao snažno su djelovali kod Šime Ljubića, jednog od najpoznatijih ideologa hrvatskog liberalizma. No kod njega djeluje naslijeđe hrvatskih fiziokrata i kult dalmatinske gradske samouprave, usp. Ivan PEDERIN, *Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića*, Croatica Christiana Periodica, XVI (1992) 29, str. 85–125. I Mihovil Pavlinović bio je pod snažnim utjecajem talijanskih liberalnih katolika, Ivan PEDERIN, *Mihovil Pavlinović kao književnik i narodnjački ideolog*, Marulić, XXI (1988) 1, str. 52–71.

u Boki, koji su simpatizirali s Crnom Gorom u ratu s Turskom odnosno s Italijom. No Italija je 1862. (468. XII/2 1. 162/p.) krijumčarila oružje preko Rijeke, a major Meyer iz mađarske legije u Piemontu sprema se doći u Dalmaciju da istraži mogućnosti iskrcavanja te legije. U ožujku 1862. (468. XII/2 1. 466/p.) austrijsko redarstvo očekivalo je da će u dalmatinske vode doći trgovački brod s preodjevenim časnicima Garibaldijevog glavnog stožera da istraži mogućnost iskrcavanja u Dalmaciju. Britanska ambasada u Beču i konzulat u Trstu i Mlecima upozoravali su u svibnju 1862. (468. XII/2 1. 895/p.) austrijsku vladu da u Dalmaciji djeluju tajni komiteti što žele osloboditi Jonske otoke od engleske vlasti i pripojiti ih Grčkoj. Austrijsko redarstvo ipak nije uspjelo ništa saznati o tim komitetima.

Međutim, 1862. (468. XII/2 1. 1045, 1043/p.) nađeno je u Peschieri kod Rusa Andrija Ničiporenskog mnogo primjeraka poziva da se skupljaju prilozi za ruske liberale. Autori tih letaka bili su Aleksandar Hercen i Nikolaj Ogarev. Kod njega su se našla i Bakunjinova pisma za Garibaldija. Ničiporenko je radio na organizaciji ustanka austrijskih i turskih Slavena. S njim u vezi bili su još Vasilij Kandinsky, Filip Sabašnikov i Nikola Potekin.

U srpnju 1862. (468. XII/2 1. 1249/p. 1257/p. 1271/p. 1289, 1282, 1285/p.) stigli su u Rijeku Francuzi Henri Mairi i Eugen D'Armont. Mairi je bio u ratu dopisnik »Le Siecle« 1859., a potom je služio pod Garibaldijem. Sad je namjeravao putovati u Crnu Goru i Srbiju da bi proučavao tamošnje prilike i o tome pisao. Austrijska policija nije bila na čistu da li su oni agenti ili »politički pustolovi«.

Istodobno je u Dubrovnik stigao i grof Mounier, koji se izdavao za slikara, a policija ga je držala za Garibaldijevog agenta. On je u Dubrovniku posjetio češkog slikara historicistu Jaroslava Čermaka, a potom otišao na Cetinje gdje je razgovarao samo sa Stefanom Bjeladinovićem i obišao bojišnice. No u to je stigao u Kotor, pa na Cetinje ruski knez Bazilišev koji je vjerojatno donio novčanu pomoć Crnoj Gori.

Saroslav Čermak stigao je u Zadar u srpnju 1862. (468. XII/2 1. 270/p. 1396/p.) i nastavio za Dubrovnik, a odlazio je i na Cetinje. Političko uzbuđenje dalmatinskih Talijana raslo je pa su se u Makarskoj u kolovozu 1862. (468. XII/2 1. 1432/p.) pjevale revolucionarne pjesme i klicalo Vittoriju Emanuelu i Garibaldiju. S druge je strane mađarski revolucionar Heinrich August Ibi došao u Hrvatsku (468. XII/2 1. 1506/p.) s namjerom da pređe u Crnu Goru i da se bori protiv Turaka. On je još namjeravao motriti tijek pravoslavnog pokreta da vidi mogućnost saveza s Mađarima.

God. 1862. (468. XII/2 1. 328, 859, 885, 1067/p.) stigao je na Cetinje Garibaldijev agent Spiridone Sassella i donio pomoć u hrani pa mu je knjaz Nikola poklonio sablju. Te godine stigao je na Cetinje francuski agent Rajat (468. XII/2 1. 56/p. 476. XI/2 1. 269/p.) koji je bio razočaran loše oboružanom i još gore discipliniranom crnogorskom vojskom koja po njegovu mišljenju nije bila spremna na rat protiv Turaka.

Austrija je očekivala iskrcavanje garibaldinaca u Dalmaciju (476. XII/2 1. 506/p.) pa je ministar Rechberg poslao u Zadar šifrirani brzojav s viješću da neki engleski trgovački brod kani stići u Dalmaciju i dovesti dobrovoljce.

Dalmatinski Talijani su na Saboru tražili dopuštenje da se njihovi politički izbjeglice vrate (476. XII/2 1. 504/p.) čemu vlast nije bila naklonjena pa je urednik »La voce dalmatica« Vincenzo Duplančić iz Zadra optužen zbog uvrede veličanstva u srpnju 1862. (476. XII/2 1. 1097, 1104/p.). Njemu je pošlo za rukom da pobjegne

u Italiju na bragocu »Fedel Zaratino« vlasnika Giuseppe Pagano i da se time spasi od sudske kazne. No broj političkih izbjeglica Talijana iz Dalmacije ovim se povećao.

Početakom 1863. (476. XII/2 1. 137/p.) stigle su u Dubrovnik dvije Engleskinje – Goerge Muir i Adeline P. Irby. One su došle u Dubrovnik preko Bosne i bile su pune simpatija za Srbe i Crnogorce. Dijelile su Biblije i učile srpski. God. 1864. u Skadru je bio kancelar francuskog konzulata Leopold Moreau (483. XII/2 1. 297/p.) koji je važio kao dobar poznavatelj srpskih i crnogorskih političkih prilika.

God. 1865. (489. XIV/1 1. 59/p 691/p.) rodila je kneginja Darinka opet kćer i knjaz Nikola pozvao je kneza Mihaila da joj bude kum i potom poslao delegaciju od pet senatora u Trst da dočekaju izaslanika kneza Mihaila, senatora Đorđa Milovanovića u Trstu. Delegaciju su vodili potpredsjednik crnogorskog senata Petrović i arhimandrit Nićifor Dučić. No istodobno je Austrija poslala u Crnu Goru 200 pušaka (483. XII/2 1. 448/p.).

Dalmatinski Talijani razišli su se na početku šezdesetih godina s Hrvatima oko pitanja uporabe hrvatskog jezika kao službenog čemu su se Talijani protivili smatrajući da je hrvatski jezik neizgrađen i da ne može biti jezikom suvremene uljudbe.¹⁷ Talijani su čekali Garibaldija da se iskrca i vjerovali u skorbu pobjedu talijanske ratne mornarice nad austrijskom. God. 1864. okupilo se u blizini Barlette čak 30 000 dobrovoljaca Talijana spremnih da se bore u Dalmaciji.¹⁸ Garibaldi je imao u vidu opći podunavski ustanak koji bi počeo iskrcavanjem u Dalmaciji i Grčkoj i koji bi zahvatio ne samo Balkan, već i Madžarsku i Poljsku kako mu je 1861. preporučao Ferdinand Lassalle. Garibaldi je 1861. poslao svog kapetana Elia Stecoulija, Grka, na otok Zante da stupi u vezu s grčkim revolucionarima, pa onda Francesca Cucchia koji je na Zanteu uspostavio veze s Francescom Domenghinijem Anadalisom. Cucchi je pošao u Carigrad, pa u Madžarsku i vratio se u Italiju gdje je sreo Garibaldija u Capreri. Lombardos je smatrao da iskra revolucije mora početi od Garibaldija i ići u Grčku da bi se izbjegla srpska dominacija. Eugen Kvaternik i Imbro Tkalac došli su u Torino da uključe Hrvatsku u ustanički pokret koji je trebao početi s Garibaldijevim iskrcavanjem u Dalmaciji. I Cavour se nadao protuhabsburškoj koaliciji Hrvata, Srba, Talijana, Madžara pa Čeha.¹⁹

Mazzini je smatrao da Srbija ima važnu ulogu u suzbijanju panslavističkih i austroslavističkih tendencija, a vjerojatno je bio u vezi s Františekom Zachom, agentom *Hôtela Lambert* u Parizu koji je putovao u Srbiju. Mazzini je smatrao suradnju sa Slavenima neophodnom. N. Tommaseo smatrao je – bar pedesetih godina – da su interesi Hrvata i Talijana identični u borbi protiv Austrije. Publicist i poslanik Giovenale Veggezzi Ruscala smatrao je da valja pozvati Ljudevita Gaja da proglasi ujedinjenje svih južnih Slavena da bi se stvorila ravnoteža prema Austriji, Madžarskoj i Rusiji. Južni Slaveni tražili bi oslonca u Italiji. Neki talijanski publicisti isticali su demokratski karakter ilirizma i njegovu težnju stvaranja Jugoslavije

¹⁷ Grga NOVAK, *God. 1860. u polemičkim spisima. Jedno poglavlje iz povijesti borbe Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom*, Radovi JAZU u Zadru, 8/1961; Vjekoslav MAŠTROVIĆ, *Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme*, Ibid. i drugi radovi iz ovog sveska.

¹⁸ Šime PERIČIĆ, *Namjere Talijana glede Dalmacije i austrijske protumjere 1866. godine*, Pomorski zbornik, 4/1966.

¹⁹ Angelo TAMBORRA, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920)*, Storia universale 1, Milano, 1973. str. 344–347, 353, 356.

kao grudobrana protiv Austrije i Rusije. Tommaseo je nastojao pridobiti patrijarha Josifa Rajačića, a sardinijski vicekonzul u Beogradu Luigi Cerruti tražio je veze s Ljudevitom Gajem. Uopće, Mazzini je u to doba više tražio veze s Hrvatima negoli sa Srbima. Međutim, Matija Ban došao je s Talijanima u sukob kad je istaknuo da je etnička granica na Soči, te da Dalmacija mora biti hrvatska, a Garašanin je predlagao vladi Marka Minghettija sporazum želeći da mu Italija jamči Bosnu jer se bojao da će je Napoleon III. dati Austriji u zamjenu za Mletke. Uopće, Francuska je prema ovim planovima bila rezervirana, no talijanska vlada ipak je odlučila 1864. nabaviti puške ostraguše i poslati ih u Podunavlje. Pa ipak Marc'Antonio Canini, koji je došao u Beograd na razgovore, opazio je da se u Srbiji sanja o osnivanju carstva od Jadrana do Bospora, da Hrvati traže granicu na Soči. Talijanski vicekonzul u Sarajevu Durando smatrao je da Bosnu može zauzeti samo velevlast koja će biti vjerski tolerantna, a to Srbija nije jer je pravoslavna i vjerski isključiva ne samo prema muslimanima već i prema katolicima u Bosni i prema Bugarima.²⁰

Bitka kod Visa 1866. i poraz Italije kod Custozze pokazali su da Italija nije uopće spremna da u djelo provede ovakav plan, a dalmatinski Talijani morali su se konačno odreći očijukanja s Italijom da bi njihov *Partito autonomo* mogao upravljati Dalmacijom. A. Bajamonti je čak morao čestitati kao splitski gradonačelnik Tegetthoffu na pobjedi nad admiralom Persanom kod Visa.²¹ Dalmatinski Talijani u ovim dodirima nisu umjeli odigrati ulogu mosta između Italije i Hrvatske ili Srbije pa su se razišli s Hrvatima, a nisu se približili ni Crnoj Gori. Talijanska politika prema Srbiji pokazala se naivnom, a političari su pokazali vrlo slabo poznavanje srpskog nacionalizma i njegove strukture.

Zapadni nacionalizam bio je liberalan, a to znači da su ga vodili akademski obrazovani ljudi, ali i časnici, plemići pa i velikaši. Među zapadnim liberalima bilo je osobito mnogo novinara, publicista, književnika, ali malo svećenika. Tako je bio strukturiran ilirizam i mađarski liberalizam, ali ne i srpski nacionalizam.

Turska je bila država s vrlo lošom i neurednom naplatom poreza koja se davala u zakup. Srpski nacionalizam počeo je onog dana kad srpski seljak nije htio platiti porez i kad se s oružjem u ruci opro zakupniku poreza.²² Srpski ustanci završavaju porazom, a Srbija dobija autonomiju u kojoj neposrednu vlast ima u zemlji Miloš Obrenović, turski zakupnik poreza koji pronevjeruje skupljeni porezni novac i iznosi ga iz zemlje, da bi ga uložio u strane banke i mučki ubija svoje suborce u kojima vidi političke protivnike.²³ Znatna je uloga pravoslavnog svećenstva u srpskom nacionalizmu. Svećenici vode državnu ideologiju i velikosrpsku promidžbu, oni vode hajdučke družine, nadahnjuju državne udare i u njima sudjeluju, krijumčare oružje. Pravoslavni svećenici unose u srpsku državnu misao imperijalni ekspanzionizam jer srpska crkva nije zaboravila XVI. st., doba osnutka pečke patrijaršije kad se srpski patrijarh okoristio turskim osvajanjima na Zapadu s namjerom da proširi svoj utjecaj na dio Hrvatske, Bosnu, Slavoniju, Ugarsku sve do Slovačke. Pravoslavna crkva, ako je autocefalna, uvijek ima imperijalne aspiracije.

²⁰ Ljiljana ALEKSIĆ PEJKOVIĆ, *Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine*, Beograd, 1970, str. 32–37, 50, 60, 64, 147, 124, 292, 293.

²¹ Oscar RANDI, *Antonio Bajamonti il »mirabile« podestà di Spalato*, Zadar, 1932, str. 24.

²² E.J. HOBSEBORN, *Bandits*, Penguin, 1969.

²³ V. ČUBRILOVIĆ, *op. cit.*, str. 102, 109.

U srpskoj političkoj praksi ističe se nasilje: tu su ustanci, politička ubojstva, atentati, državni udari i snovi o velikim osvajanjima, što nije ni čudo ako se zna da u Turskoj nije bilo suvremenog građanskog zakonika do donošenja *Mecelle* 1878.

Kod narodnjaka u Hrvatskoj, a tako i kod dalmatinskih Talijana središnje pitanje pokreta jest vjera u napredak i prosvjetu. Kod Srba škola, knjiga i časopis igraju tek drugorazrednu ulogu; velikosrpski agenti su svećenici, često loše naobraženi, i svakako narodni guslari koji šire kosovski mit prema nacrtu Vuka St. Karadžića. Guslari su bili agenti knjaza Nikole, oni su morali dolaziti k njemu, otpjevati mu svoje pjesme i onda poslušati kako će ih on retuširati i kakve će im on smjernice dati da ih šire u narodu.²⁴ Struktura srpskog nacionalizma bila je bitno drugačija od liberalnog zapadnog nacionalizma pa je sporazum bio težak ne samo s talijanskim i francuskim liberalima, već i s hrvatskim narodnjacima s kojima knjaz Nikola nije tražio saveza kao ni Srbija. Tako je Ilija Garašanin sklopio 1867. sporazum s Matijom Mrazovićem. Strossmayer je u tom sporazumu vidio korak k okupljanju južnih Slavena u okviru Habsburške monarhije, a Srbija sredstvo za ostvarenje svog državnog programa. Taj sporazum bio je kratka vijeka, prekršio ga je knez Mihailo poslije samo nekoliko mjeseci sporazumom s austrijskim ministrom vanjskih poslova Andrassyjem na Ivanki i otpuštanjem Garašanina 1867. Odnosi između Srbije i Narodne stranke u Hrvatskoj ohladili su se. Knez Mihailo tražio je prijateljstvo s Madžarima 1868. pa je savjetovao i Hrvatima da se izmire s Madžarima preko Antonija Oreškovića kojeg je uputio u Zagreb.²⁵

Borba Srba i Crnogoraca za nacionalno oslobođenje usko je vezana s unutarnjim razvitkom Turske. Ustav koji je Srbija dobila 1838. od Porte, a on nije bio demokratski, slijedi iz Đulhanskog hatišerifa.²⁶ Turska je u smislu tog hatišerifa išla na stvaranje panislamizma, a to će reći integracije kršćana na temelju ravnopravnosti pred zakonom zapadnog tipa. To nije išlo bez teškoća, a teškoće su bile u tome da je većina balkanskih zemalja bila na višem stupnju gospodarskog razvitka nego vladajuća turska nacija. Reakcija balkanskih nacija bila je zahtjev za nacionalnom nezavisnošću i odvajanje od primitivnije i zaostaliije državne nacije. Kao reakcija na taj separatizam javljao se »osmanski patriotizam« koji je inzistirao na nadmoći islama i osmanske nacije nad drugim nacijama Carevina. Ovi »novi osmani« tražili su vraćanje na čistoću izvornog islama, a u narodnooslobodilačkim pokretima na Balkanu vidjeli su miješanje zapadnih sila i Rusije u unutarnje poslove Turske, a u Bosni zapadnu tvrđavu islama koju se ni pod koju cijenu ne smije izgubiti, dapače, Turska je sanjala o tome da skupi u jednoj državi sve muslimane od Une do Indonezije, što se nije svidjelo Austriji, a još manje Engleskoj. Uto se Turska još i približila Rusiji, što je dovelo u pitanje udaljavanje Rusije s Balkana poslije Krimskog rata.²⁷ Rusija je na Balkanu počela djelovati, no tu joj se odjednom suprotstavila Nikolina svojeglavost; ustanak planiran za 1867. nije uspio, knez Mihailo ubijen je 1868. – izgledalo je da je Rusija opet potisnuta s Balkana. Srbija i Crna Gora našle su se na mjestu gdje su se presijecali interesi velikih sila koje se nisu mogle sporazumjeti pa im je preostalo samo to da se same uz djelomično shvaćanje situacije okreću sad jednoj sad drugoj sili tražeći pomoć u novcu i nao-

²⁴ Matija MURKO, *Tragom srpskohrvatske narodne epike*, Zagreb, 1951, str. 45.

²⁵ Djelo iz bilj. 5, str. 353.

²⁶ V. ČUBRILOVĆ, *op. cit.*, str. 223.

²⁷ Djelo iz bilj. 2, str. 41–43, 51, 61.

ružanju, diplomatsku podršku i međunarodno priznanje. Mada među njima nije bilo dogovora, one su ipak postale jabukom razdora i središnjim pitanjem političkog preustroja Europe koji je počeo 1848, nastavio se preko ratova 1854, 1859, 1866. i završio Berlinskim kongresom 1878. Bilo je to doba u kojem su se Srbija i Crna Gora, iako siromašne i bez priznanja, našle u prvom planu europske diplomacije i politike i u položaju u kojem se može steći veliko iskustvo u međunarodnoj politici.

Za Hrvatsku su se događaji razvijali vrlo nepovoljno. Austrija se suprotstavila sjedinjenju i povjerila upravu Dalmacije talijanskoj manjini koja se zauzvrat odrekla očijukanja s Italijom u korist autonomizma pa je za sobom povukla i stanovit broj ljudi hrvatskog porijekla zanesenih Risorgimentom.

Strossmayer je 1860. predlagao austrijskom državnom ministru Rechbergu da Austrija osvoji Bosnu s osloncem na Hrvate i nudio mu Hrvatsku za partnera u austrijskoj ekspanziji na jugoistok ističući odanost Hrvata kući Habsburg i upozoravajući na sve opasnosti kojima bi Austrija bila izložena ako bi predjeli od Jadrana do Crnog Mora i od Dunava do Soluna došli u vlast Srbije i time pod nadzor Rusije.²⁸

Austrija nije izabrala Hrvatsku za partnera u ekspanziji na jugoistok, nego Mađarsku, pa je Austrija 1867. postala Austro-Ugarskom. Hrvatskoj se ništa teže nije moglo dogoditi, ona je ostala podijeljena, njezino ujedinjenje je konačno odbačeno. Saveza sa Srbijom i Crnom Gorom nije bilo jer ga ove zemlje nisu tražile ponesene pravoslavljem kao svojom državnom ideologijom. Hrvatska je ostala kraljevinom u obnovljenoj kruni sv. Stjepana, *quantité négligéable* velike Carevine u kojoj su se događaji odvijali mimo nje. To je postalo razlogom trajnog nezadovoljstva Hrvata u Austro-Ugarskoj. U to doba je i Dubrovnik, najznatniji grad hrvatske kulture i umjetnosti, postao središtem špijanskog rata u kojem su austrijski agenti pratili srpske agente vezane uz ruski konzulat što su podjarivali ustanke u Hercegovini i prenosili tajne poruke na Cetinje, a Kotor, drugi značajni hrvatski grad u kojem su Hrvati bili velika većina pučanstva, postao je središtem austrijske špijunaže u Bosni i Crnoj Gori, te u Srbiji. Hrvati su ipak ostali donekle privrženi Austro-Ugarskoj i to drugačije nije moglo ni biti.

Srbija i Crna Gora bile su vazalne turske kneževine koje su donekle postojale kao nezavisne države. Međutim, u njima jedva da je bilo škola i sudova, vladalo je razbojništvo i bezakonje, politička ubojstva, siromaštvo, skupoća, zaostalost, pravna nesigurnost posjeda. Austro-Ugarska je pak bila smirena i sređena pravna država s najboljim činovništvom u Europi, država u kojoj je vladala zakonitost i pravna sigurnost. Prosječni čovjek s ulice koji je radio i zarađivao nije čeznuo niti je mogao čeznuti za »slobodom« Srbije i Crne Gore.

Glavni dobitnik ovih zbivanja bila je baš Austrija. Poslije poraza 1859. Austriji je prijetilo da izgubi Istru i Dalmaciju i njezino činovništvo, zaplašeno i nervozno, godinama je čekalo Garibaldijevo iskrcavanje u Dalmaciji. Austriji je prijetilo i da će izgubiti Mađarsku jer je Kossuth Lajos bio u Londonu, pa u Torinu, uživao je velik ugled među zapadnim liberalima, Italija je, kako naprijed vidjesmo, tražila saveznike u Mađarskoj, Crna Gora u Francuskoj, a Srbija u Rusiji, čiji je utjecaj i pored poraza u Krimskom ratu šezdesetih godina na Balkanu rastao.

²⁸ Vasilije KRESTIĆ, *Koncepcija Josipa Jurja Štrossmajera o istočnom pitanju*, Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsjednikom Rehbergom, Istraživanja, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Inst. za istoriju, knj. 5 (1976) str. 347–350.

Austrija je odavna pomišljala na osvajanje Bosne. Austrijski putopisac J.G. Kohl preporučao je još 1851. da se u Dalmaciji grade ceste prema Bosni, koja je sva ukliještena u austrijske posjede.²⁹ Feldmaršal Radetzky predlagao je 1853. okupaciju Bosne.³⁰ Barun Otto von Reinsberg Düringsfeld, Prus, koji je stigao u Dalmaciju 1852. i ostao oko dvije godine, objavio je rad pod naslovom *Bosnien und Herzegowina in ihren natürlichen, socialen und politischen Verhältnissen* (1860.) u kojem je optužio Tursku zbog zaostalosti u Bosni, opisao plodnost zemlje i rudno bogatstvo te zemlje koja je bila kršćanska dok nisu došli Turci i donijeli islam kao vjeru ognja i mača pa je u tom radu predložio da Austrija okupira Bosnu.³¹

ULAZAK CRNE GORE POD AUSTRIJSKO OKRILJE (1800–1875)

Kad je 1851. umro vladika Petar Petrović Njegoš, austrijski ministar unutarnjih poslova Alexander Bach primao je brojna izvješća okružnog poglavara iz Kotora i Dubrovnika o pljačkama i ubojstvima Crnogoraca i Turaka i nije pokazivao mnogo volje da se u ta zbivanja umiješa. Namjesništvo u Zadru nezainteresirano je primilo 1851. (361. XII/2 1. 922/p.) vijest o dolasku ruskog pukovnika Viktora Mačelskog na Cetinje. Okružni poglavar u Dubrovniku Pavao Rešetar javio je 3. siječnja 1852. da mladi Danilo Petrović, određen da naslijedi Njegoša, očekuje ruskog pukovnika Kovalevskog, kojeg je car slao da uredi prilike u Crnoj Gori, te da u Crnoj Gori prevladava uvjerenje da vladika treba biti samo vjerski, a ne politički poglavar (379. X/2 1. 31, 207, 195, 75/p.).³² Crna Gora se odlučila za Danila poštujući Njegoševu oporuku i volju Rusije. Kovalevski ipak nije došao, ali je zato Danilo krenuo u Rusiju u veljači s pratnjom u kojoj je pored ostalih bio i Njegošev tajnik Dimitrije Milaković. Vratio se u srpnju pošto ga je car imenovao knjazom Crne Gore. Crna Gora je dakle bila ruski protektorat, a Austrija nije pokazala volje da se tome suprotstavi. Austrija nije reagirala ni kad je njezin konzul u Skadru Ballarin javio o nekom članku koji je izišao u Kölnu, a

²⁹ Ivan PEDERIN, *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*, Zagreb, 1991, str. 151.

³⁰ Arnold SUPPAN, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, Međunarodni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine (tom I.) ANUBiH, Pos. izd. knj. 30. Odelenje društvenih nauka, knj. 4. Sarajevo, 1977, str. 160.

³¹ Ivan PEDERIN, *Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini*, Radio Sarajevo, Treći program, XI (1982) 39, str. 437–439.

³² Sva građa citirana u ovom radu nalazi se u presidijalnim spisima Historijskog arhiva u Zadru i u knjizi Osvoboditeljnaja borjba narodov Bosnii i Gercegoviny i Rossija 1865–1875, Dokumenty, otvetetsvenye redaktori J.A. PISAREV i M. EKMEČIĆ, Moskva, 1988. Da bi izbjegao bujanje bilježaka u kojima bi se ponavljale uvijek iste napomene ne stavljam u bilješke, već u zagrade i to skraćeno. Navodim dakle za građu iz presidijalnih spisa godinu, ako nije navedena u tekstu, svežanj, kategoriju i signaturu. Za drugu publikaciju navodim samo kraticu BiHR uz navod broja dokumenta.

^{32a} V.J. ŠERMET, *Socialno-političke aspekty osvoboditeljnoj borby Bosni, Gercegovini i drugih balkanskih zemelj v kontekste vostočnogo voprosa i tanzimata 1850–1876-e gody*, u: *Bosnja, Gercegovina i Rossija v 1850–1875. godah: Narody i tiplomatiya*, Materijali »Kruglogo stola« sovetских i jugoslavskih istorikov (Moskva, aprilj 1990 g.), Moskva, 1991, str. 40–44. Upada u oči da su na ovom okruglom stolu od »jugoslavenskih« povješničara bili nazočni i pozvani jedino Srbi.

prenio ga je i pariški »Journal des Debats« prema kojem je Engleska namjeravala ustrojiti u Skradu bescarinsko područje i sagraditi željeznicu od Skadra do Beograda, Sofije, Jedrena i Carigrada (379. X/2 1. 211, 321/p.). Ballarin je ipak javio da se o gradnji ove željeznice doznaje samo preko novina, da Engleska nije poduzela nikakvih diplomatskih koraka kod Porte. No u Crnom je moru sve više engleskih trgovačkih brodova pa nije ni čudo što Engleska nastoji prodrijeti na Balkan preko sjeverne Albanije, to više što ovaj plan nailazi i na živahno odobravanje u Beogradu, koji traži vezu s morem i sa Crnom Gorom, pri čemu je svakako djelovalo Garašaninovo »Načertanije«.

Međutim, kad se Crna Gora te, 1852. godine zaratila s Turskom, Austrija je poduzela korake kod Porte i spriječila da turska vojska pregazi Crnu Goru, što je oneraspoložilo Rusiju čija je Crna Gora bila protektorat,³³ iako je u državno-pravnom pogledu bila turska pokrajina. Crna Gora je na ovaj način postala pitanjem. Da je Turska pokorila svoju buntovnu pokrajinu, njezin bi integritet bio ponovno uspostavljen i bio bi izbjegnuta niz pobuna i ratova na Balkanu koji će potrajati gotovo 30 godina. Ovako je Crna Gora postala *de facto* nezavisna, a *de iure* turskom pokrajinom pa je počela borbu za međunarodno priznanje, za osvajanje Hercegovine i sjeverne Albanije, pa čak i za vodeću ulogu u velikosrpskom programu. Austrija je, dakle, ovom diplomatskom intervencijom oneraspoložila Rusiju, koja se smatrala zaštitnicom pravoslavnih na Balkanu, pa je te godine zapravo počelo suparništvo Austrije i Rusije na Balkanu koje će potrajati sve do Berlinskog kongresa. Knjaz Danilo se pokušao staviti pod okrilje Francuske. Kad je poginuo, njegovu francusku orijentaciju nastavio je knjaz Nikola, želeći se staviti na čelo velikosrpskom pokretu i osvojiti Bosnu, Hercegovinu i sjevernu Albaniju, što je oneraspoložilo kneza Mihaila i Rusiju koji su ga 1867. pokušali svrgnuti u državnom udaru. Državni udar nije uspio jer je francuska obavještajna služba pravodobno upozorila knjaza.

Austrija se u tim zbivanjima držala po strani kao da joj nije mnogo do utjecaja u Crnoj Gori i na Balkanu uopće, ali nije odbijala knjaza Nikolu koji joj se obraćao za pomoć u naoružanju.

Poslije pokušaja državnog udara knjaz je (510. XIV/1 1. XIV/3 1. 164/p.) postao mnogo umjereniji u svojim teritorijalnim zahtjevima. On je odustao od namjere da steče Nikšić i Spiču, kako je javljao austro-ugarski konzul u Skadru Dubravčić ministru Ferdinandu Beustu i tražio samo zemlje između međunarodne demarkacione linije iz 1858/59. i desne obale Zete i Morače. Tu bi Crna Gora dobila Spuž i Žabljak sa 15 sela u kojima je bilo 414 muslimanskih kuća i 356 pravoslavnih s oko 4000 žitelja, većinom muslimana. On je tražio za sebe i neke albanske zemlje. No Dubravčić se bojao da će Nikolu zbaciti prosrpska stranka u Crnoj Gori, koja je bila jaka, a ostajala je pri svojim ekstremnim ekspanzionističkim zahtjevima. Mira ipak nije bilo pa su Turci došli u Pivu i popalili sela želeći spriječiti da Crna Gora anektira taj kraj čiji su žitelji bili skloni Crnoj Gori (510. XIV/3 1. 58/p.). Srbija nije željela potpuni prekid svih odnosa s Crnom Gorom pa je u ožujku 1868. (510. XIV/2 2. 320, 423, 587/p.) knez Mihailo poslao ministra Jovana Ristića kao svog osobnog izaslanika na krštenje treće kćeri knjaza Nikole. Na Cetinje je došao i ruski konzul u Dubrovniku Konstantin Petković pa je u prigodnom govoru rekao poneku riječ o nezavisnosti Crne Gore i oslobođenju svih Slavena. Ristić

³³ V. ČUBRILOVIĆ, Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka, Beograd, ²1982, str. 123.

je savjetovao Nikoli manje bojovan odnos prema Turskoj, čija je vojska bila svuda oko Crne Gore, što se Nikoli nije sviđalo jer je on svom narodu neprestano govorio o slobodi i boljoj budućnosti.

Turci su izgledali odlučni u namjeri da obuzdaju crnogorski ekspanzionizam pa su počeli graditi strateški važnu cestu od Sutorine prema Trebinju (510. XIV/3 1. 47/p.), no tršćanski trgovci porijekom iz Hercegovine slali su u Trebinje pomoć u brašnu za svoju pravoslavnu braću u zavičaju (510. XII/2 2. 711, 914, 736/p. XIV/2 1. 2/p.), što se Turcima nije sviđalo, a ta pomoć možda je potjecala od ruskog novca. K tome je turski poklisar tražio u Beču da arhimandrit Nićifor Dučić, koji je izbjegao iz Crne Gore u Dalmaciju zbog urote protiv knjaza, ne prebiva u blizini turske granice jer je bio umiješan u ustanke u Hercegovini. Nikola je sada bio prisiljen da se odreče dijela svojih prerogativa u Skupštini, koja se više nije bavila unutarnjom upravom, a crkvu je prepustio vladiki (510. XIV/2 2. 598, 167/p.). On se k tome razišao s ljudima vezanim uz vojsku i opskrbu vojske kao s grahovskim vojvodom Antom Dakovićem. I ustanički vođa Luka Vukalović ostao je u Rusiji gdje mu je carska vlada poklonila neke zemlje. Turska je s time bila zadovoljna (517. XIV/2 1. 11/p.).

Turci su pak sa svoje strane gradili utvrde kraj granice u Pivi, zbog čega su neprestano izbijali oružani incidenti, a gradili su i cestu od Sutorine prema Trebinju, Bileći i Gackom prema Srbiji, cestu koja je osim strateške važnosti bila važna za austrijsku, srpsku i tursku trgovinu i izvoz bosanskih sirovina, čime su ti krajevi stjecali izvozne izgleda. Sve je izgledalo kao da će rad zamijeniti rat i pljačku, no onda je knez Mihailo poginuo u atentatu, a Nikola se odmah sklonio u Čevo, selo odakle je bila njegova žena, kneginja Darinka (510. XIV/1 1. 811/p.). Je li Nikola nadahnuo ovaj atentat?

Nikola se ipak nije odrekao svoje osvajačke politike pa se spremio na proljeće 1869. na osvajanje Hercegovine, pa Bosne (510. XIV/2 2. 1569/p.). Na Cetinje je došao Gustav Fichtner, tvorničar oružja iz Saske i donio uzorke pušaka ruskog i njemačkog tipa proizvodnje. Knjažev ađutant Anton Vrbica sprema se u Beč da kupi 5000 pušaka dok je Srbija, također u Beču, naručila 15 000 pušaka s bajunetom. Knjaz je krajem 1868. (510. XIV/1 1. 1852, 1836/p.) krenuo u Rusiju, vjerovatno da razgovara o namjeravanom ratu. Nije poznato što su mu u Rusiji kazali, no s njim je bio liječnik, dr. Vincenzo Verona, austrijski državljani, pa je kotarski poglavar Emidio Franz preporučio da mu se oprezno pristupi u Beču ne bi li on kazao nešto o razlogu Nikolina puta u Rusiju. Knjaz je stigao u Beč i tu je s c.k. vladom sklopio brzojavnu konvenciju (510. XIV/2 2. 218/p.).

Ni Francuska nije onda bila bez interesa na Balkanu pa je princ Napoleon putovao uz dalmatinsku i istarsku obalu incognito na jahti »Jerome Napoleon«. U Draču se zanimao za trgovinu s Italijom, koje nije bilo, te za trgovinu s Trstom. Raspitivao se o položaju kršćana i o tome da li u Albaniji još živi neki Skenderbegov potomak koji bi mogao dići ustanak protiv Turske (510. XIV/2 2. 452, 623/p.). Namjesništvo u Zadru budno je pratilo sve što se događa u Crnoj Gori pa je kotarski poglavar u Kotoru pisao 28. siječnja 1869. (517. XIV/2 1. 119, 1848/p.) dalmatinskom namjesniku Johannesu von Wagner da Crna Gora poduzima korake na Porti da bude priznata, u čemu je podupire Rusija, koja ima velik utjecaj u Crnoj Gori i smatra da Napoleon III. drži Crnu Goru kao psa kojeg će nagnati da napadne Boku. No za Francusku nema simpatija u Crnoj Gori gdje su svi uvjereni da će Rusija pomoći Crnoj Gori u njezinoj teritorijalnoj ekspanziji. Ruski

konzul u Dubrovniku K. Petković običavao je govoriti da je Crna Gora zjenica u oku Rusije. Nedavno je na Cetinju bio i jedan Talijan, Antonio Pagliaro ili Pianelli.

Jovan Sundečić, koji je bio knjažev tajnik na Cetinju, molio je Jovana Ristića da mu dade neko mjesto odgojitelja u Srbiji, ali ga nije dobio. Ristić mu nije vjerovao jer je on bio urednikom vladinog lista u Zadru.

Crna Gora se spremala za rat protiv Turaka na proljeće, kad iz Beča stigne 5000 pušaka ostroguša, dakle sa zatvaračem. No Prusi su savjetovali Crnoj Gori da se oslanja na Austro-Ugarsku, iako je Crna Gora tražila Krivošije za sebe.

Knjaz je dobro primljen u Rusiji, gdje mu je car poklonio, štoviše i sam osobno pripasao sablju srpskog kralja Uroša (517. XIV/2 1. 348, 305/p.). Na Cetinju se očekivao ruski knez Dolgoruki, no prije njegova dolaska stigao je preko Skadra jedan ruski agent na Cetinje, a s njim francuski konzul u Skadru. Knez Dolgoruki stigao je na Cetinje krajem ožujka 1869. da bude kum četvrtoj Nikolinoj kćeri. On je primljen uz toliko naglašavanje pravoslavlja i slavjanofilstva da su se uvrijedili katolici što su na prijem bili pozvani. Na prijemu je bio engleski i francuski konzul iz Skadra, pruski i ruski konzul, sad je to bio generalni konzul u Dubrovniku Aleksandar Jonin. Tu je bio i češki pisac Jan Vaclik koji je knjigom *La Souveraineté du Montenegro et le Droit des Gens moderne de l'Europe* (Leipzig, 1858.) bio tvorac crnogorskog nacionalnog mita, što se nije sviđelo kotorskom kotarskom poglavaru. Na prijem su došli još gradonačelnik Herceg-Novog Đuro Vojnović, kap. Marko Đurković, veliki protivnik Austro-Ugarske, gradonačelnik Paštrovića Ivan Perazić, župnik Stijepo Gregović. U crnogorskoj skupštini se sada neuvijeno govorilo da Crna Gora mora osvojiti Boku. Kriza u odnosima Crne Gore s jedne strane i Srbije s Rusijom s druge izgledala je prebrođena.

Knez Dolgoruki izvršio je mimohod čete postrojene njemu u čast, pohvalio hrabrost Crnogoraca (517. XIV/3 1. 382/p.). Narod se nadao amnestiji političkih izbjeglica i prognanika, ali to se nije dogodilo. No zato je Dolgoruki predao Nikoli 40 000 dukata koje mu je poslao car na poklon uz uvjet da 15 000 od tog iznosa upotrijebi za osnivanje škole. Dolgoruki je u toj prilici osobito dugo i povjerljivo razgovarao s Vojnovićem i Đurkovićem.

Malo nakon toga (517. XIV/3 1. 382, 418/p.) iskrcao je jedan talijanski brod na turskoj obali između Bara i Bojane 4000 pušaka ostraguša, 500 sanduka streljiva i uniforme. Svećenici su pod liturđijom čitali pismo knjaza Nikole o predstojećem osvajanju Boke, Budve i Bara. Prema tom pismu iz Rusije je stiglo čak 100 000 sabalja, a iz Srbije satnik Rastačena kao vojni instruktor. Pravoslavni svećenici obilazili su Paštroviće i pozivali na rat radi aneksije Paštrovića Crnoj Gori. U ožujku je javio austro-ugarski konzul u Skadru da knjaz ima u vidu zajedničko djelovanje Crne Gore sa Srbijom, Grčkom i Bugarskom; s Rumunjskom ne računa, ali neće da Srbija u borbi protiv Turske igra prvu ulogu, iako je sklopio savez sa Srbijom. Sve ovo nije se osobito dojmilo kotorskog kotarskog poglavara Emilija Franza, koji je u pismu namjesniku J. v. Wagneru od 7. ožujka 1869. (517. XIV/3 1. 298/p.) pisao da Crna Gora ratuje na primitivni način, da ima tehnički loše naobražene časnike. Opskrba vojske loša je i može ići jedino preko Boke i Bojane. Opasnost da Crna Gora osvoji Boku bila je mala jer je raspoloženje većinskog hrvatskog pučanstva u Boki bilo protiv Crne Gore.

U međuvremenu je knjaz Dolgoruki krenuo Lloydovim parobrodom na Krf gdje je pozdravio grčku kraljicu. S njim je bilo nekoliko senatora i Jan Vaclik kao tumač za srpski. No bilo je jasno da Turci neće pustiti ni pedlja zemlje bez borbe.

Napetost je u Hercegovini rasla. U okolici Nevesinja pučanstvo nije htjelo plaćati poreze, hajduka je bilo sve više (517. XIV/3 1. 627/p.). Konzul njemačkog saveza (*Deutscher Bund*) u Dubrovniku barun Liechtenberg predao je knjazu Nikoli prusko odlikovanje, no pripreme Crne Gore za rat doživjele su neuspjeh kad Austro-Ugarska nije dopustila izvoz pušaka koje je Crna Gora kupila.

Knjaz je preko konzula Liechtenberga poslao pruskom satniku von Schlieffenu handžar na poklon, a sličan poklon poslao je i jednom ruskom satniku. Ti satnici pratili su ga dok je on bio u Pruskoj odnosno Rusiji. Iza ovih priprema za rat stajala je Rusija, pa je K. Petković, donedavna ruski generalni konzul u Dubrovniku, preporučio Đurđevdan za ustanak da se osveti Kosovu (517. XIV/3 1. 657, 620/p.).

Austro-Ugarska je u ovim zbivanjima zadržala držanje *wait and see*. Kad je u srpnju 1869. (517. XIV/3 1. 764, 1020/p.) u Sarajevo došao novi turski valija Safvet paša, kojeg je austrougarski konzul u Sarajevu opisao kao čovjeka europske naobrazbe što odlično govori francuski, Austro-Ugarska je izišla u susret njegovoj želji za dobrosusjedskim odnosima s Austro-Ugarskom. Nažalost, austrougarski konzul u Sarajevu F. Zoretić uskoro je javio namjesniku Wagneru da je Safvet paša pronevjerio mnogo novaca (517. XIV/3 1. 1084/p.). Kotarski poglavar u Kotoru Emilio Franz pisao je namjesniku Wagneru da Hrvati žele sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine sa sjevernom Hrvatskom čemu se opiru Talijani koji bi se lako složili s Madžarima. No ako bi se Dalmacija sjedinila s Hrvatskom, Talijani bi uz pomoć Madžara u njoj zaveli samo talijanske škole i ukinuli hrvatske i time ugušili hrvatsku inteligenciju. Talijani vele da je Dalmacija još od rimskog doba bila demokratska, feudalizam je bio razvijen samo u Dubrovniku. Pa ipak, Talijani se užasavaju ugarske konstitucije pa je zbog toga najbolje da Dalmacija ostane u Austriji. Bilo je očigledno da je Austrija s Nagodbom 1867. razbila savez Madžara i Talijana.

Franz je nastavio da u Austro-Ugarskoj svaki narod ima mogućnost razvitka, svaki ima svoje školske i kulturne ustanove. Austro-Ugarska je draga svim njezinim narodima, no oni svi ostaju u Carevini u nekom očekivanju i namjeri da je napuste kad za to dođe čas, dakle kad dođe čas da se stvori Jugoslavija. Zbog toga Hrvati budno paze što se zbiva u Crnoj Gori, no u Crnoj Gori nitko ne misli na naobrazbu, svi misle samo o oružju.

Ovo pismo otkriva nam duboku razliku između hrvatskog i srpskog odnosno crnogorskog nacionalizma. Hrvatski nacionalizam bio je nacionalizam europskog tipa udomljen u sloju obrazovanih, a to će reći u školi, knjižarstvu i novinstvu. Taj nacionalizam slabo je djelovao među seljacima koji su većinom bili nepismeni i odani caru.

Srpski nacionalizam bio je udomljen u seljaštvu. Ti seljaci, koji su s oružjem u ruci protjerali »čorbadžije« (janjičare i uglednije građane koji su u ime središnje turske vlasti prikupljali porez), postali su hajduci, a iz te hajdučije nikla je srpska narodna vojska, bliska pljački i kriminalu. No iz čorbadžija nikla je prva srpska državna uprava i činovništvo, jer je Miloš Obrenović bio turski zakupnik poreza i to zakupnik koji je pronevjerio mnogo poreznog novca i iznio ga u inozemstvo. Iz žakupa poreza nikla je u Turskoj korupcija pa je tako korupcija ugrađena u temelje srpskog državnog aparata. Političku agitaciju obavljali su pravoslavni svećenici i narodni guslari. Knjaz Nikola običavao je pozvati guslare k sebi, saslušati

njihove pjesme, cenzurirati ih i podučiti guslare kako će pjevati.³⁴ Kosovski ciklus, koji su širili guslari, bio je poziv na ratove koje su Srbija i Crna Gora spremale. Grad je u srpskom i crnogorskom nacionalizmu igrao malu ulogu jer ga u Crnoj Gori nije bilo, a u Srbiji su u gradovima prebivali muslimani koje su Srbi kasnije prognali, što će se vidjeti niže.

Ovaj nacionalizam je u Srbiji i Crnoj Gori prožeo mnogo šire slojeve pučanstva nego u Hrvatskoj i bio je više bojovan i odlučan.

Ovdje je zanimljiva ličnost pravoslavnog svećenika Jovana Sundečića koji se nije slagao s knjazom, a nije se slagao ni s beogradskim velikosrbima (517. XIV/3 1. 968/p.), ali je bio prijatelj Mihovila Pavlinovića, a kasnije i stalni suradnik hrvatskog časopisa »Vienac«.³⁵ Kad je 1869. u Kotor došao Fran Kurelac s potporom Akademije za znanstveni rad, Sundečić ga je lijepo primio i odveo knjazu. No knjaz je imao malo što reći znanstveniku i filologu jer je mislio samo o ratu pa se nadao da će gerilskim ratovanjem nadoknaditi nedostajanje cesta (517. XIV/3 1. 1162/p.). No E. Franz je u to sumnjao, on je znao da Crna Gora neće uspjeti dok ne dobije bar 10 000 pušaka ostraguša i dok se ne složi s ostalim južnim Slavenima i Muslimanima. No takva sloga Hrvata i Srba, pa Crnogoraca nije postojala, nije postojala ni suradnja Srbije s Crnom Gorom jer su se Crna Gora i Srbija svaka sa svoje strane smatrale južnoslavenskim Piemontom, a svi su očekivali pomoć od Rusije. Osim toga, Crna Gora i Crnogorci su sebe smatrali ratničkim narodom, a Srbe mnogo slabijim vojnicima. Put za slogu južnih Slavena mogao je biti škola, znanost i prosvjeta, no to je bio središnji problem kod Hrvata, a Crna Gora prezirala je školu i naobrazbu i u tome gledala opasnost za ratničku ćud svog pučanstva koje bi s naobrazbom moglo postati mekoputno i miroljubivo. Savez Srba i muslimana teško će biti moguć jer su Srbi prognali sve muslimane iz Srbije.

S druge strane, odnosi između bosanskih muslimana i Turaka pogoršavali su se pa je Safvet paša (517. XIV/3 1. 1163/p.) naišao na otpor novačenju u Bijelom Polju. Tom je prilikom poginuo jedan turski vojnik i nekih 17–30 Bjelopoljana.

Uto su se i Krivošije digle protiv vojne obveze u austro-ugarskoj vojsci (517. XIV/3 1. 1329/p.) očekujući pomoć i oružje od Crne Gore pa je hercegovački mutesarif pitao austrougarskog konzula što da radi ako Krivošijani uteknu u Hercegovinu s obzirom na prijateljske odnose između Turske i Austro-Ugarske, te na potrebu očuvanja mira. I Safvet paša izjavio je da ne shvaća kako je Austro-Ugarska mogla dopustiti Crnoj Gori uvoz 6000 pušaka i streljivo koje će se upotrijebiti protiv Turske pa i Austro-Ugarske u času kad srpski tisak širi dezinformacije o

³⁴ Vijesti o kosovskoj bici potječu od suvremenih i nešto mladih ljetopisaca Koena Sefarda, Philippe Meslera i Beltrama Mignanellija. One su sve jako posredne i kontradiktorne, pa se iz njih ne može izvući zaključak da je kosovske bitke uopće bilo to više što Mesierss piše o mržnji pravoslavnih protiv Latina koja je tolika da su pravoslavni Srbi već početkom XV. st. više volili biti podložni Turcima nego li Mađarima. Vijesti o kosovskoj bici proširio je bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. Kotromanić koji na Kosovu nije bio, već je tamo poslao vojvodu Vlatka Vukovića, Pavo ŽIVKOVIĆ, Neki manje poznati detalji o boju na Kosovu polju, Književna revija, Sarajevo III (1989) novembar. Doznajem još od Živkovića da je prema kronici Eugena Sefarda iz 1517. turski sultan Murat, koji je navodno poginuo na Kosovu, umro prirodnom smrću 1373. No ta knjiga izgorjela je u Sarajevu prilikom jednog od mnogih topovskih napada srpskih topnika.

³⁵ M. EKMEČIĆ, Ruskie diplomatske dokumenti o nacionalnom soznaniu Bosni i Hercegovini v 1850–1875. g. publikacija iz bilj. 1a, str. 4ff.

Krivošijama i podjaruje pučanstvo. Turska nije bila za ustanak u Krivošijama, a ni Francuska, što je francuski konzul u Skadru i priopćio knjazu (517. XIV/3 1. 1388, 1397, 1396/p.). Austrougarski konzul u Mostaru Pavao Relja pisao je ministru Beustu da je Krivošijski ustanak velikosrpski ustanak. Crna Gora se doduše drži neutralno, ali se crnogorski dobrovoljci bore u Krivošijama, iako bez Nikolinog znanja, a čini se da će Crnogorci na granici preći Krivošijama. Austrougarski konzularni agent u Trebinju javio je u listopadu 1869. (BiHR, 112) konzulu Pavlu Relji u Mostar da je u Krivošije krenuo pop Žarko Lješević s 1500 Pivljana bez znanja turskog kaimakana i Nikole. Ne smije se zaboraviti da su Rusi 1808. bili dali Boku Crnoj Gori, te da su Danilo i Nikola neprestano tražili izlaz na more između Paštrovića i Špiče.

U Bosni se ubrzano dovršavala nacionalna polarizacija. U Livnu su 1868. na Veliki petak pravoslavni napali katolike na procesiji, psovali su im vjeru, istrgli iz ruku maslinove grančice da je došlo do tučnjave u kojoj je jedan Srbin ranjen (510. XIV/2 2. 587/p.). U studenome 1869. (517. XIV/3 1. 1408/p.) javljao je austrougarski konzularni agent iz Livna da Srbi u Bosni i Hercegovini (a oni su tamo većina),³⁶ ne vole ni katolike ni Muslimane, a ovi posljednji o njima gospodarski zavise. Srbi su orijentirani prema Rusiji, no oni zavise od Porte. Nedavni rat Crne Gore protiv Turske, fanatičnost i sirova pohlepa Turaka za novcem trgnuo je Srbe pa su oni počeli kradom nabavljati srpske novine i diskutirati o politici, o događajima u susjednim zemljama. K njima su počeli dolaziti narodnjački agenti iz Sinja, Splita i Imotskoga. Jedan od tih emisara bio je Ivan Bettini koji im je govorio o revoluciji što predstoji u Sarajevu. Tako je došlo do ustanka u Boki. Srbi su s tim ustankom simpatizirali pa su se među njima širile vijesti da je austrougarska vojska doživjela poraz, da je pao Kotor i sl. Ustanak u Boki bio je dakle po svemu sudeći dirigiran iz Crne Gore, Hercegovine, možda i Srbije. No onda su došli bašibozuci i zatvorili granice prema Dalmaciji poštujući time zahtjeve dobrosusjedskih odnosa s Austro-Ugarskom. To međutim nije imalo utjecaja na Crnu Goru koja je u Grahovu, kraj ceste za Krivošije gomilala vojsku (517. XIV/3 1. 1424/p.).

Krajem 1869. (517. XIV/3 1. 1426/p.) Turska je bila vojno dobro spremna u Bosni, ali ne i politički, pa su Muslimani u Bosni i Sandžaku spremali ustanak. Srbi su u Bosni mislili o tome kako da postanu vladajućim *mletom* i bili su nezadovoljni zbog nesigurnosti i samovolje turskih organa. Austrougarska vojska uto je pobijedila ustanak na prostoru od Kotora do Budve pa nije bilo mnogo vjerojatno da će se ustanici još dugo održati u Risnu i Herceg-Novome, to više što im Hrvati u Boki nisu bili naklonjeni i nisu s njima surađivali, a i bosanski Muslimani su sa zadovoljstvom pratili uspjehe austrougarske vojske. Tako bokeljskim ustanicima nije preostalo drugo nego da se nadaju da će im pomoć stići izvana. No pomoć nije stizala, a Turci su gradili utvrde u Sutorini i poduzimali uspješne mjere da se ustanak ne proširi na Hercegovinu (517. XIV/3 1. 1521/p.).

Safvet paša pokušavao je učvrstiti svoj politički dosta nesigurni položaj u prvom redu boljom suradnjom s Austro-Ugarskom pa je javio austrougarskom konzulatu u Mostaru, konzulu Pavlu Relji (523. XIV/3 1. 296/p.) da je na tragu nekoj tajnoj velikosrpskoj organizaciji koja ima komitete u svim važnijim gradovima Austro-

³⁶ Istorija srpskog naroda, Peta knjiga, prvi tom, Od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878, Napisali: V. STOJANČEVIĆ, J. MILICEVIĆ, Č. POPOV, R. JOVANOVIĆ, M. EKMEČIĆ, Beograd, 1981, str. 433, 437.

Ugarske i Turske, a osobito u hrvatskim zemljama. Naložio je premetačinu pravoslavnog manastira u Žitomisliću i dao uhititi arhimandrita Serafima Perovića i njegova brata. Za pravoslavne to je bilo sknavljenje manastira i škole. Istraga je pokazala da je arhimandrit, čini se, primio 15 000 dukata iz Rusije, ali ih nije potrošio za oružje i promidžbu, već ih je zadržao za sebe. Relja je smatrao da ustanak nije blizu, a ako do njega dođe, tri vjere neće se boriti rame uz rame. Vijesti o tajnoj velikosrpskoj organizaciji sa široko rasprostranjenom mrežom agenata i komiteta bile su pretjerane, ali nisu bile bez osnove jer su takvi komiteti zbilja postojali u Sarajevu, Mostaru, Beogradu, Zagrebu i Dubrovniku. No bunili su se prije svega pravoslavci.

Turska vojska bila je inače zadovoljna što je Crna Gora zaokupljena Bokom (523. XIV/3 1. 207/p.), a ne Hercegovinom, pisao je dalje Relja. Turska bi mogla okupirati Crnu Goru i poslati tamo pašu, no pitanje je da li bi joj to bilo u interesu, jer čim bi Turska bila sa svojom brojnijom i bolje opremljenom vojskom nadomak pobjedi, intervenirala bi ova ili ona sila u korist Crne Gore, kao što su to u prošlosti činile Rusija i Austrija. A ako se to i ne bi dogodilo, i ako bi Turska i okupirala Crnu Goru, svi bi u Crnoj Gori upravili pogled u Srbiju koja bi sada oslobođena suparnika imala mnogo više izgleda protiv Turske. Tako se na Balkanu nastavljalo stanje ni rata ni mira u kojem se politika preplitala s nasiljem, a nasilje s pljačkom i grabežom s jedne strane i s korupcijom knezova samodržaca s druge. Oni su smatrali da im država pripada, a s njom i narodni novac. Srbija i Crna Gora su *de facto* bile nezavisne, a *de iure* ne, jer nisu imale međunarodno priznanje. To je značilo da su si one mogle dopustiti i dopuštale su si poteze i ispade koje sebi nije mogla dopustiti ni jedna međunarodno priznata država, to više što njihov nacionalni teritorij nije bio homogen, bio je ispresijecan dubokim rijekama i visokim planinama, a nije imao ni prirodnih ni tradicijom učvršćenih granica kao npr. Hrvatska, čije su se granice odredile 1719. Tako su Srbija i Crna Gora bile u političkom i međunarodnom pogledu besprizorne države a svijetom se širio pojam Balkana kao područja loše i potkupljive uprave i neprestanih oružanih nemira s pljačkama, ubojstvima, paljenjima sela i sl.

O pravoslavnim Duhovima 1870. (523. XIV/3 1. 1022/p.) širio se proglas Luke Vukalovića, tada u Odesi, koji on nije sastavio, jer nije znao čitati ni pisati. Bio je to politički vrlo kratkouman proglas pun mržnje protiv »Turaka«. Nije se pravila razlika između bosanskih i azijskih muslimana. No taj proglas bio je upućen samo pravoslavcima. Bio je to poziv na rat protiv svega što nije pravoslavno, i k tome proglas bez političkog programa. Za Vukalovića i Crnogorce važno je bilo ne platiti agama poreze i boriti se protiv svega što nije pravoslavno. Vukalović je time postao prototip srpskog borca za slobodu, neuk, nasilan, blizak kriminalu, fanatičan i vjerski vrlo loše obrazovan.

God. 1870. Crnoj Gori je stigao brod pun praha i oružja. Dovezao ga je kap. Ivan Krstelj iz Kućišća na Pelješcu, i iskrao negdje na obali kraj Bara (523. XIV/3 1. 1023, 1264/p.).

Onda je na Cetinje pozvan Sundečić, koji je tada živio u Puzlici u Boki. On je na Cetinju bio tjedan dana, a zapovjedništvo austrijske tvrđave u Kotoru shvatilo je da on nije na strani velikosrba i preporučalo da ga se pridobije. Knjaz Nikola postrojio je vojsku, priopćio da su stigle puške ostraguše na što je vojska odgovorila gromkim poklicima. U Kotoru se očekivalo da će Crna Gora napasti Turke da bi im otela luku Spiču. Tada je Crna Gora slala dječake u vojne škole u Srbiju i Rusiju. No čini se da je Sundečić otišao na Cetinje da tamo odnese novac, koji mu je dao ruski generalni konzul u Dubrovniku (1871. 529. XIV/3 1. 218/p.).

U Kotoru se očekivao rat između Crne Gore i Turske 1870. (523. XIV/3 1. 1366, 1362/p.). Policija je vjerovala da će pravoslavni Bokelji prići Crnoj Gori, a prije svega Novljani, ako Crna Gora pokuša napasti Boku. Pravoslavni bi Bokelji željeli biti crnogorski podanici, ako već ne mogu biti ruski. Ovo nam kaže koliko je način mišljenja Srba u Boki, čak i onih obrazovanih, bio teokratski i udaljen od liberalnih ideala nacionalne države i *laissez faire*. Knjaz je sanjao o osvajanju Boke pa se tajno sastao s glavarima Krivošija, Ledenica, Majni, Pobori, Braić i Župe u šumi Ivanov Lug, a potom poslao senatora Joku Pipera u Beograd, a vojvodu Dakovića u Moraču i Drobnjake. Međutim u Bosni je bilo sve više hajduka (523. XIV/3 1. 1388/p.) koje je Srbija podupirala oružjem, ali ne i novcem, pa su se oni izdržavali od pljačke. Crna Gora se spremala napasti Sutorinu (523. XIV/3 1. 1406, 1653/p.) računajući pri tome na pomoć pravoslavnih Bokelja. Bila je to vijest koja je otišla dalje predsjedniku vlade Ferdinandu Beustu, ali je bila pretjerana po mišljenju kotarskog poglavara u Kotoru Nikole Rendića Miočevića i pukovnika c.k. vojske Stevana Jovanovića, šefa austrijske vojne špijunaže i kasnijeg namjesnika Dalmacije.

Turci su s napetom pažnjom pratili francusko-pruski rat i bojali se da će se taj rat proširiti miješanjem Rusije što bi za Tursku bilo moglo imati loše posljedice. Pravoslavci su u tom ratu simpatizirali s Pruskom, a katolici i Muslimani s Francuskom (523. XIV/3 1. 1656, 1388/p.).

Crna Gora bila je i dalje ratoborno raspoložena pa su u listopadu stigli u Crnu Goru ruski časnik Atanacković, inače Srbin iz Bačke (523. XIV/3 1. 1668/p.), jako zadojen pravoslavnim slavofilskim naukom, i srpski časnik Vlahović. Za rat protiv Turske nije bilo izgleda, a turska izvješća o crnogorskim namjerama glede Boke bila su pretjerana. Onda se knjaz Nikola obratio krajem 1870. (523. XIV/3 1. 1843/p.) namjesniku Gavrilu Rodiću u Zadar s molbom da prenese ministru Beustu molbu za regulaciju poštanskih odnosa Carevine s Crnom Gorom. U ožujku je stigao na Cetinje kao pregovarač c.k. kotarski povjerenik redarstva Mane pl. Budisavljević (529. XIV/3 1. 266, 492/p.). On je zamjerio knjazu da se službeni list »Crnogorac« drži neprijateljski prema Austro-Ugarskoj. Knjaz je odvratio da »Crnogorac« ne izlazi u Austro-Ugarskoj, nego u Crnoj Gori koja je slavenska država što vodi računa o drugim slavenskim državama. Osim toga, srpska »Zastava« i tršćanski »Cittadino« izlaze u Austro-Ugarskoj, pa ipak su opozicijski. Budisavljević je istakao da se »Crnogorac« čita u Boki. Knjaz je odvratio da »Crnogorac« mora biti malo protu-austrijski jer njega, knjaza, optužuje da se prodao Austro-Ugarskoj. No Crna Gora je zbog svog zemljopisnog položaja upućena na Austro-Ugarsku više negoli na druge zemlje pa od Beča očekuje pomoć. Tu je knjaz predložio da mu Austrija dade subvencije za gradnju cesta u Crnoj Gori koje su nužno potrebite zbog gospodarskog napretka i razvitka zemlje. Knjaz je tu bio, tako je to ocijenio Budisavljević, zarobljenikom vlastitog naroda koji je gledao prema Rusiji. No on je uočio da je budućnost Crne Gore na zapadu. Tako je knjaz kazao da je osnovao neke škole u Njegušima i na Cetinju i molio neki gest s austrijske strane da bi mogao početi politiku otvaranja prema Austriji.

Budisavljević je potom izvršio ophodnju jedinice od 250 Crnogoraca koje je obučavao srpski časnik Vlahović. Ta jedinica trebala je biti jezgrom buduće suvremene crnogorske vojske.

Ovo izvješće Mane Budisavljevića stiglo je c.k. ministarstvu unutarnjih poslova na ruke ministru Hohenwartu u Beč i privuklo njegovu pažnju pa je on pisao 5. travnja 1871. namjesniku Rodiću u Zadar te sa zadovoljstvom ovlašćuje Rodića

da i dalje šalje Budisavljevića na Cetinje koji umije tako obazrivo i taktično pregovarati s knjazom.

Austro-Ugarska je već bila učinila poteza kojim je nastojala zadobiti simpatije Crnogoraca. God. 1870. izišao je u Leipzigu putopis Heinricha Noé pod naslovom »Dalmatien und seine Inselwelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge«. Noé, koji je bio u vezi s vladinim krugovima,³⁷ pa je jako izlazio ususret pravoslavlju u Dalmaciji, opisao je Crnu Goru (str. 313–341) i tu je pisao o srpskoj ratnoj pjesmi, liticama, krvi i borbi za slobodu protiv azijata. Kotor ga ipak nije ni po čemu podsjećao na Crnu Goru i nije mu djelovao čak ni kao uvod u Crnu Goru. Karakter toga grada bio je u svemu hrvatski. No on je nalazio da su grčke pjesme iste kao srpske, razlika je samo u jeziku. Priroda je u Crnoj Gori spartanska tako da mogu preživjeti samo oni najjači. Kuće u Njegušima izgledaju kao indijansko selo. Nadalje je Noé opisao pokolj muslimana u Crnoj Gori 1703. pa siromašne ljude na kojima sja samo oružje.

Crna Gora je doduše mijenjala politički kurs, ali nije odustajala od namjere da izgradi suvremenu vojsku pa je početkom 1871. (529. XIV/3 1. 90/p.) naručila 10 tisuća pušaka ostraguša u Engleskoj. U ožujku 1871. (529. XIV/3 1. 298/p.) javio je austrougarski konzul u Beogradu Kalláy Benjamin da je crnogorski vojvoda Plamenac stigao u Beograd da traži novce. Čini se da je dobio 600 dukata, no u Beogradu su se bojali da će Crna Gora dobiti više od Austro-Ugarske i da će Srbiji okrenuti leđa. Bilo je to doba poslije kneza Mihaila, koji se bio orijentirao prema Austro-Ugarskoj, pa su 1871. knez Milan i ministar Milivoj Blaznavac pozvani i lijepo primljeni na Krimu.³⁸

Knjaz je ipak želio bolje odnose s Austro-Ugarskom (1870. 529. XIV/3 1. 252/p.) i držao je da je to bolje od rata. Nije mu odgovarala ni zavisnost od Rusije, želio je ukratko da ruski protektorat zamijeni austrougarskim, ali nije želio da u očima svog naroda i Srbije bude austrougarski vazal. Nikoli je bilo jasno da mu savez s Rusijom ne obećava gospodarski razvitak pa je od Austro-Ugarske tražio zajam od pola milijuna ff. za gradnju ceste od Kotora kroz Zetu, Brda do Skadra. Crna Gora bi onda dovela dva manja broda na Rijeku Crnojevića i Skadarsko jezero što bi ojačalo trgovinu, a povećalo bi i promet kotorske luke. Austro-Ugarska bi trebala prodavati Crnoj Gori sol po sniženoj cijeni čime bi »osobni moralni utjecaj stekla kod crnogorskog puka, a u Boki Kotorskoj većem bi prometu maha pružila«, stajalo je u Nikolinoj molbi.

Crna Gora se i dalje naoružavala (529. XIV/3 1. 604/p.) što nije mnogo uzbuđivalo zapovjednika Hercegovine Selim pašu, jer je u Crnoj Gori bilo malo ljudi, ona je mogla dići malo vojnika, a on je smatrao da ona neće ništa učiniti dok ne dobije upute iz Rusije. No u Crnoj Gori je počela izgradnja planirane ceste kojom je rukovodio inženjer Josip Slade iz Trogira.

Turska je sa svoje strane pokušavala srediti Balkan mjerama posuvremenjenja – *tanzimata* pa je austrougarski konzul Aleksandar Vasić javljao iz Skadra 1871. (529. XIV/3 1. 661, 691/p.) o mjerama da se iskorijeni krvna osveta u Albaniji. Te mjere bile su sve prije negoli učinkovite. Krvarina se utjerivala na barbarski način. Ona je iznosila 3250 pijastera od čega je samo 2000 pijastera dobijala obitelji žrtve, 500 bi zadržao mjesni glavlar, 250 kadija, 500 generalni guverner. Osim

³⁷ V. ČUBRILOVIĆ, *Op. cit.* str. 127–130.

³⁸ To su Srbski spomenici, I–II, Beograd, 1858.

toga bi se onome, tko bi je plaćao, zaplijenila stoka i zapalila kuća. Zbog toga se malo tko odlučivao na plaćanje krvarine pa se krvna osveta nastavljala, a Turska je slala vojsku da je iskorijeni i zabranjivala nošenje oružja na javnim mjestima.

U prosincu 1872. (536. XIV/3 1. 1873, 1953/p.) stigao je ruski konzul u Dubrovniku Aleksandar Jonin na Cetinje jer je kneginja Darinka opet bila pred porođajem. Bio je to jedan od njegovih posljednjih posjeta Cetinju³⁹ koje je sve više ulazilo pod okrilje Austro-Ugarske. Zato je Rusija više djelovala u Srbiji. Knez Milan vidio je u Austro-Ugarskoj zakletog neprijatelja srpstva i vezivao se uz Rusiju da bi osvojio Bosnu i Crnu Goru na čemu je radio i arhimandrit Nićifor Dučić koji je sada živio u Beogradu (536. XIV/3 1. 1892/p.) i srpski izbjeglica iz Bosne Gavro Vušković. Vušković je bio srpski agent u Carigradu, ali je tamo bačen u tamnicu pa je otišao u Beograd gdje je postao čovjekom povjerenja kneza Milana i glavnog urotnika u Bosni Nićifora Dučića koji je inače bio đak dubrovačkog paroha Đorđa Nikolajevića.⁴⁰ No Vušković je nudio svoje usluge i Austro-Ugarskoj u nadi da će mu ona osigurati radno mjesto, a bio je u dobrim odnosima s generalom Jovanovićem, koji je, kako naprijed istakosmo, bio šef austrougarske vojne špijunaže u Boki, a kasnije je kao dalmatinski namjesnik ugušio drugi bokeljski ustanak.

U prosincu 1872. stigao je u Beograd i bokeljski prota Đoko Špadijer i posjetio Dučića. Dučić ga je uputio ministru Blaznavcu da ga izvijesti o prilikama u Boki. Špadijer je kazao Blaznavcu da je u Boki sve spremno na ustanak onako kako je to bilo 1869. Tako je sada i Dalmacija ušla u osvajačke planove velikosrpskog programa jer je Špadijer smatrao da će se za Bokom dići i ostala Dalmacija.

Špadijer se varao. Austrougarski ministar vanjskih poslova grof Andrassy Gyula već je u travnju bio uputio Budisavljevića na Cetinje i dao mu upute preko Rodića (536. XIV/3 1. 75/p.). Budisavljević je trebao nagovoriti knjaza da izruči dalmatinske zločince što su u Crnoj Gori uživali politički azil i prigovoriti mu što »Crnogorac« piše negativno o zastupnicima u Carevinskom vijeću i Rodiću, a potom ohrabriti knjaza da dođe u Beč i napokon razgovarati o gradnji cesta. Knjaz Nikola je pristao izručiti zločince i govorio o suzbijanju krvne osvete. Budisavljević ga je upozorio na pisanje »Crnogorca« i zaprijetio da će Austro-Ugarska zabraniti taj list na njezinom području, a knjaz je odvratio da u Crnoj Gori – nema cenzure, toliko je ta zemlja demokratska. No kad mu je Budisavljević priopćio da ga car poziva u Beč na Svjetsku izložbu 1873, obećao je da će se pobrinuti da »Crnogorac« piše drugačije. »Crnogorac« je zbilja i postao umjereniji kad je pisao o Austro-Ugarskoj. Knjaz je još kazao da su austrijski Slaveni u zadnje doba nezadovoljni, no kad bi austrijska politika bila sklonija Slavenima, on bi postao velikim prijateljem Carevine što je on na dnu svoje duše već i sada pa se kani usko vezati s Carevinom. Budisavljević mu je kazao da je Austro-Ugarska sklona Slavenima, te da u Carevini nema hegemonije jednog naroda nad drugim i tu nije govorio

³⁹ O mržnji velikog dijela dubrovačkog plemstva protiv Austrije vidi I. PEDERIN, Uloga Inocenza Čulića u gospodarskoj, kadrovskoj i socijalnoj politici nove vlasti u Dubrovniku (1806–1818), Dubrovnik, 32 (1989), br. 1–2, str. 12–51.

⁴⁰ N. STIPČEVIĆ, Neobjavljeni članak Meda Pucića o glagoljskom rukopisu u Portu, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, sv. 12 (1976), str. 323, isti, Pisma Meda Pucića Kamenku Jovanoviću, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 23, sv. I (1978), str. 195. K. MILUTINOVIĆ, Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku, 1962, br. 3–4, str. 13–27.

istinu jer se Carevina od Krimskog rata približila Njemačkoj, a Nagodba 1867. zapečatila je nadmoć Nijemaca i Mađžara nad svim ostalim narodima Carevina. No Budisavljević je još dugo govorio o naklonjenosti Carevine Crnoj Gori i o tome kako velikoj Carevini nije svejedno kako će se držati mala Crna Gora. Zemljopisni položaj upućuje Crnu Goru na Austro-Ugarsku i samo Carevina može Crnoj Gori pomoći. Što se tiče subvencije za gradnju cesta Budisavljević mu je obećao podršku, ali mu je preporučio da zbog toga otputuje u Beč. Knjaz je odvratio da bi ga takav put koštao 40 – 50 000 fl. a za taj novac on može sagraditi dosta kilometara ceste. Koštao ga je i bokeljski ustanak jer je mjesecima morao držati vojsku na granici da ustanici ne bi došli na crnogorsko područje i da se Crnogorci ne bi pridružili Bokeljima. Osim toga, njemu je neugodno dolaziti u Beč kao prosjak, a mora računati i s nepovjerenjem svog naroda i onima koji bi mu mogli predbaciti da ih je prodao. Narod, kojeg vode svećenici, gleda prema Rusiji. Cesta bi koštala milijun guldena, a troškovi bi se smanjili time što bi knjaz za radove upotrijebio svojih 29. bataljuna vojske.

Na kraju je knjaz pozvao Budisavljevića na večeru na koju je bio pozvan i ruski generalni konzul u Mostaru Ilarionov jer Jonina nije bilo. Na večeri se govorilo o bogatstvu Bosne koja se ne može iskorištavati jer Bosna nema kršćanskog vladara. Knjaz Nikola je kazao da su poslije Kosova njegovi preci došli iz Bosne pa da nitko osim njega nema prava na Bosnu koju se on nada uskoro osvojiti. No prije valja pustiti Turke da u Bosni sagrade željeznice. Kad Crna Gora osvoji Bosnu neće platiti željeznice Turskoj jer Turska ionako nije bila u zakonitom posjedu Bosne.

Slijedećeg dana knjaz je kazao Budisavljeviću da mu je poručio knez Gorčakov da ga dugo nema u St. Petersburgu. Razlog puta mogao bi biti odobravanje kredita ili priznavanje Crne Gore kao suverene države. Za to je već učinjen prvi korak time što je Crna Gora pozvana na Svjetsku izložbu u Beču. Nikola se nadao upoznati Andrassyja i razgovarati s njim. Nadalje je govorio o sukobu između njega i Obrenovića čija je dinastija mlađa i u suparništvu s Karađorđevićima. Obrenovići žele pod svojim žezlom ujediniti srpstvo i zbog toga rovare protiv njega. To ga približuje Austro-Ugarskoj jer se Obrenovići sve više vezuju za Rusiju. »Crnogorac« je organ s kojim se on suprotstavlja Srbiji. Nikola je bio zadovoljan što Andrassy nije bio sklon Srbiji i o tome je želio razgovarati s njim. Knjaz je upozorio Budisavljevića na crnogorskog vojvodu popa Peru Matanovića u Boki koji je knez Milanov čovjek.

Budisavljević je javio da je zadnjih godina u Crnoj Gori otvoreno 40 škola koje pohađa 2000 muške i ženske djece. Rusija mu daje 12 000 rubalja godišnje za pravoslavnu bogosloviju i djevojačke škole na Cetinju. Sam Budisavljević vidio je 20 bogoslova kako egzerciraju s puškama pod vodstvom srpskog natporučnika Vlahovića. Ovi bogoslovi trebali su zamijeniti stare i neuke svećenike kao učitelji i vojne starješine. I na kraju je Budisavljević posjetio i glazbeni zavod koji je vodio austrijski glazbeni podčasnik (*Feldwebel*). U tom je zavodu bilo 24 pitomaca u vojarni i uniformi. Tu je trebala nastati i prva crnogorska vojna glazba.

Andrassy je proučio Budisavljevićevo izvješće (536. XIV/3 1. 481/p.) i pisao Rodiću da pozove knjaza na Svjetsku izložbu u Beč to više što ga je Porta pozvala bez znanja i suglasnosti Austro-Ugarske, kako je Andrassy doznao iz St. Petersburga. Na toj izložbi će Crna Gora moći izložiti svoje rukotvorine, stare puške, kubure i sablje. Sve izložke preuzet će Lloydovi parobrodi i južna željeznica (*Südbahn*). Budisavljević je otišao na Cetinje i prenio poziv knjazu koji se jako obra-

dovao i kazao da je već primio poziv iz Carigrada, da ide na tu izložbu, ali ga je odbio jer nije Portin vazal i ne priznaje suverenitet velikog padišaha.

U svibnju 1872. Andrassy je opet pisao Rodiću (536. XIV/3 1. 85/p.) o jednom konfidentskom izvješću iz Zagreba. Konfident je javljao o nekom crnogorskom svećeniku u Beogradu koji kuje planove da ukloni knjaza Nikolu i njegovu obitelj da bi ujedinio srpstvo. Nato je Andrassy poslao drugog konfidenta u Beograd koji je potvrdio te vijesti i kazao da u Beogradu arhimandrit Nićifor Dučić razgovara s protom Đokom Špadijerom, parohom u Ugrinovcima kraj Petrovaradina. Špadijer je bio ispovjednik obitelji Petrović. On je izgubio taj položaj pa zbog toga mrzi Petroviće i nastoji im se osvetiti. Dučić je mislio pozvati Luku Vukalovića iz Odese, ali je taj plan odbacio jer se u Beogradu nije vjerovalo Vukaloviću. Andrassy je naložio da se Špadijer stavi pod vrlo strogu prismotru, da se sve dojavu knjazu, te da otpočne kazneno gonjenje Špadijera.

Ovo nam nešto kaže o pravoslavnom svećenstvu. Pravoslavni svećenici bili su agenti velikosrpske promidžbe, vojvode i harambaše, egzercirali su pod vodstvom srpskog časnika, a organizirali su državne udare i atentate umjesto da se kao Božje sluge bave dušobrižničkim radom koji kao da su zapustili. Pravoslavna Crkva nije naime samo Crkva, već k tome i politička organizacija, a srpska je Crkva stoljećima obavljala posao političkog zastupnika srpskog naroda na Porti.

Budisavljević je u lipnju otišao na Cetinje i priopćio knjazu da ga Đoko Špadijer, Luka Petković i Mićo Ljubibratić namjeravaju ubiti. Ljubibratić je bio tajnik Luke Vukalovića. U uroti je možda sudjelovao i pop Pero Matanović koji je u zadnje doba odlazio u mnoge južnoslavenske zemlje i propovijedao ujedinjenje srpstva pod Obrenovićima i pod okriljem Rusije.

Kad je Nikola čuo o planovima protiv njega, pobjesnio je i pričao Budisavljeviću o svom sukobu s ruskim generalnim konzulom Joninom koji mu je zamjerio što se sve više orijentira prema Austro-Ugarskoj. Nikola je smatrao da ima mnogo privrženika u Srbiji gdje bi mogao podići bunu protiv Obrenovića kad bi samo htio. Duša urote protiv njega je Jovan Ristić koji je prijatelj i zaštitnik Dučićev.

Beogradska je politika, tako knjaz, nemoralna. Knjaz je nadalje govorio Budisavljeviću o želji Crne Gore da bude nezavisna od Rusije zbog čega je Rusija uskratila Crnoj Gori diplomatsku podršku. Rusi su ga pozvali na neku izložbu, što knjaz nije prihvatio, već je odlučio na izložbu poslati Sundečića koji nije bio sklon pravoslavnim slavofilima i osuđivao je što oni ne priznaju za Slavene katoličke Slavene, iako je sam bio pravoslavni svećenik.⁴¹

Budisavljević je otišao na Cetinje početkom kolovoza 1872. (536. XIV/3 1. 1169/p.) priopćio Nikoli o atentatu koji se na nj sprema i raspitao se o putovanju Rumunja Vacarescu na Cetinje. Knjaz je odgovorio samo ono što je o tom putovanju stajalo u novinama, raspitao se da li se i protiv kneza Milana sprema neki atentat i potom kazao da namjerava poslati djecu u školu u Kotor, da je poslao mladiće u pravoslavno sjemenište u Zadru, te da će buduće činovnike poslati u kotorsku gimnaziju. Budisavljević mu je s držanjem nadređenog činovnika predbacio da »Crnogorac« i dalje objavljuje članke nesklone Carevini i da agitira u Boki, da ističe da je Boka crnogorska pa je zaprijetio zabranom uvoza toga lista u Carevini kao što je zabranjena »Mlada Srbadija«. Knjaz se opravdavao i kazao

⁴¹ Ivan PEDERIN, *Slika Crne Gore i Srbije u hrvatskom časopisu »Vijenac«*, Istorijski zapisi 36 (56) (1983) br. 1, str. 103.

da tako mora biti, inače će on pred svojim narodom izgledati kao austrofil. Potom mu je Budisavljević predbacio blisku vezu s osobama što agitiraju u Boki u korist Crne Gore kao što su to Todor Porobić i Petar Lazarević iz Mojdesa, Mitar Samardžić iz Krivošija i pop Zec iz Župe, pa Đuro Zec iz Poborija. U ovom razgovoru ocrtava se lik knjaza Nikole kao balkanskog političara koji želi nezavisnost od Rusije, ulazi pod austrougarski protektorat da bi dobio zajmove, ali želi pod svaku cijenu pred svojim narodom izgledati nezavisan, a nipošto oslonjen na Austro-Ugarsku. Ovakav tip balkanskog političara prevladavao je u XX. st. i baš je Tito bio njegov vrlo izraziti izdanak.

Za austrougarsku diplomaciju ovo je bila prva značajna pobjeda nad ruskom diplomacijom. Rusija i Srbija se nisu mirile s ovim porazom pa su odlučile maknuti Nikolu. Nićifor Dučić je posjetio Đoku Špadijera u njegovoj parohiji Ugrinovcu i tamo je s njim dogovorio atentat. Špadijer je trebao preko Dalmacije otići u Boku pa na Cetinje i ubiti Nikolu. Bilo je to zaista neprilično za svećenika. Andrassy, koji je ovo dojavio u Zadar, javio je još da će zbog gradnje cesta u Crnu Goru otići major Gustav von Thoemmel.⁴² Andrassy je nadalje u srpnju 1872. (536. XIV/3 1. 1110/p.) javljao Rodiću da će Thoemmel trasirati cestu, ali će usput prikupiti i vojna obavještenja.

Thoemmel je izvijestio 30. prosinca 1872. Pisao je da je rumunjski agent Vaccresco donio Nikoli sliku kneza Carola, izrekao mnogo velikih riječi, ali da su Rumunjska i Crna Gora odviše daleko, a da bi se ovakvoj misiji moglo pridati značenje. Thoemmel je razgovarao s knjazom o pisanju »Crnogorca«. Knjaz mu se opravdavao, kazao je da pisanje »Crnogorca« i nije tako loše i obećao da će se stvari popraviti, no onda je dodao da i austrijske novine pišu loše o njemu. Knjazu, da on mora računati s Rusijom koja mu daje 10 000 rubalja godišnje pripomoći i o svom ugledu u srpstvu. Balkanski političar knjaz Nikola lavirao je tako između Austro-Ugarske i Rusije i tražio novce na jednoj i na drugoj strani nudeći za uzvrat slobodarstvo, miroljubivost i slična šuplja obećanja. Naklada Crnogorca iznosila je samo 180 primjeraka od kojih je 70% išlo austrijskim Srbima a samo 30% Srbima u Srbiji, Hrvatskoj, Dalmaciji i u Crnu Goru, što mnogo kaže o maloj ulozi novinstva u srpskom nacionalnom pitanju XIX. st. Ako bi se zabranio uvoz tog lista u Austro-Ugarsku, on bi time bio ugušen, a time bi se ohrabrilo one koji drže da je Crna Gora izvor svih teškoća u Boki i da su oni koji govore srpski, već samim tim što ne govore talijanski, velikosrbi. Pitanje je da li bi to bilo dobro i potrebno ako se zna da urednik Simo Popović nije obljubljen u Crnoj Gori. Thoemmel, koji je bio časnik generalskog stožera u Zadru, priložio je i specijalni zemljovid Crne Gore s topografskim pojedinostima i ucrtanim putevima. Nadalje je pisao o ustavu, promjenama, reformama, o centralizaciji nahija koje su ranije imale konfederalni karakter. Autoritet vladike i kasnije knjaza velik je. U Crnoj Gori djeluju srpski vojni instruktori, no ništa ne može izmijeniti tradicionalni način ratovanja kod Crnogoraca. Crnogorci imaju velik osjećaj solidarnosti, hrabrost pučanstva je velika.

Crna Gora je po Thoemmelovoj procjeni primala 40 000 fl. godišnje pomoći i namjerava osvajati turska područja što ju je dovelo u sukob sa Srbijom koja želi

⁴² Thoemmel se bavio obavještajnom djelatnošću u Bosni pa je napisao putopis za vojnu uporabu pod naslovom *Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Kroatien, der Herzegowina und Rascien*, Beč, 1867. Vidi Ivan PEDERIN, *Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini*, Radio Sarajevo, Treći program, XI (1982) 39. str. 443–449. Thoemmel je kasnije bio austrougarski konzul na Cetinju.

osvojiti Bosnu, Hercegovinu i Sandžak uz rusku podršku i pomoć. Srbija se nada da će Rusija zaustaviti Austro-Ugarsku i da joj neće dopustiti širenje na Balkan. No Srbija vidi u Crnoj Gori suparnika u Bosni. Srbija i Crna Gora vodile su pregovore da bi Bosna pripala Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, što međutim ne zadovoljava ni jednu ni drugu stranu jer Crnogorci smatraju da je Hercegovinom upravljao Ivan Balša Crnojević što nije točno jer je, tako Thoemmel, Hercegovina prije dolaska Turaka bila ugarska vazalna država. Tu Thoemmel nije imao krivo jer je Hercegovinom upravljao Herceg Stjepan, a taj nije bio pravoslavan. Ova trvenja Srbije i Crne Gore mogle bi ruskoj diplomaciji stvoriti velikih teškoća, završio je Thoemmel.

Thoemmel je isticao da Austro-Ugarska mora zavladatai svim ovim zemljama jer ako se ujedine Srbija i Crna Gora i ako one dobiju Bosnu i Hercegovinu, Dalmacija je izgubljena. Austro-Ugarska može s vojskom istjerati Srbiju iz Bosne, ali da bi to postigla, mora prije toga privući Crnu Goru, a to će postići tako što će joj dopustiti neka teritorijalna proširenja na račun istočne Hercegovine i sjeverne Albanije, no linija Dubrovnik-Trebinje-Gacko mora ostati u Austro-Ugarskoj pod svaku cijenu.

Austro-Ugarska je bila spremna za ustanak koji se očekivao u Bosni i Hercegovini. Ona je Srbiju i Rusiju izolirala na Balkanu, a Ilija Garašanin išao joj je na ruku svojim nastojanjima da iz ustanka isključi Crnu Goru što je on uspio preko Luke Vukalovića i agitatora Miće Ljubibratića.⁴³ Stvar nije bila baš takva kako piše Jovanović. Crna Gora je uzela ono što joj je Austro-Ugarska davala, a to su bili dijelovi istočne Hercegovine i sjeverne Albanije, dok je Srbija, koja je htjela osvojiti svu Bosnu i Hercegovinu s ruskom pomoći, ostala kratkih rukava.

Na Karadžićevu »Kovčežiću« o Srbima triju »vjerozakona« i Garašaninovim planovima niknuli su ideološki korijeni srpskog ekspanzionizma i opravdanje kontinuiranog prodora među pravoslavno pučanstvo Bosne i Hercegovine. Srpski trgovci nisu bili obljubljeni u Bosni jer su bili zakupnici turskih porezâ. Tajne srpske organizacije u Bosni bile su zatvorene i nisu sijale ideologiju u puk.⁴⁴ Glavni Garašaninov pouzdanik u Bosni, arhimandrit Vaso Pelagić, smatrao je Bosnu, Hercegovinu, Slavoniju i Dalmaciju srpskim teritorijem, a Hrvate i Muslimane smatrao je rasno nižima od Srba. On je razmišljao rasistički pa je u slavenskoj rasi vidio višu rasu jer je slavenska lubanja po njegovu mišljenju bila savršenija od drugih, a među slavenskim lubanjama najsavršenija je bila srpska lubanja.⁴⁵

Jedan od razloga loše suradnje velikosrba s Hrvatima bila je svakako vjera. U toj prepreki pisao je dvadesetak godina kasnije Nikodim Milaš: »... te nam je upravo nepojmljivo, kad koji od njih dokazuje, da je moguće jedinstvo između Hrvata i Srba u narodnom odnosu, a bez jedinstva crkvenog. Narodno jedinstvo moći će se postignuti samo tada, kad se Hrvati odreknu romanizma i kad stupe u krilo pravoslavne crkve.«⁴⁶ Zaista, bilo je iluzorno nadati se nekoj zajedničkoj borbi

⁴³ Radoman JOVANOVIĆ (Titograd), *Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u Hercegovačkom ustanku 1875–1876*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine (tom I), ANUBiH, Pos. izd. knj. 30. Odeljenje društvenih nauka, knj. 4, Sarajevo, 1977, str. 95–100.

⁴⁴ Milorad EKMEČIĆ, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo, 1960, str. 45–50.

⁴⁵ Enver REDŽIĆ, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo, 1963. Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine, str. 10.

⁴⁶ N(ikodim) M(ilaš), *Pravoslavna Dalmacija*, Istorijski pregled, Novi Sad, 1901, str. 89.

Hrvata i Srba, ako su srpsku nacionalnu promidžbu vodili pravoslavni svećenici koji u borbu za nacionalnu državu nisu unijeli duh demokratizma, nego vjersku i nacionalnu nesnošljivost sa svojim nazorima o polatinjenim i poturčenim Srbima i imperijalne pretenzije.

Dok je Budisavljević umio razgovarati s knjazom, Thoemmel je umio sagledati pitanje Balkana iz višeg zrenika europske politike pa je u svom izvješću napisao nešto o neprestanim sukobima Muslimana i Crnogoraca na granici. U tim sukobima jedni su govorili drugima da je ono što sad imaju Muslimani pred nekoliko stoljeća bilo srpsko odnosno crnogorsko. Bila je to kletva turskih osvajača i stanja nastalog poslije tog osvajanja.

To je značilo da u Turskoj odnosno turskim dijelovima Balkana nije bilo u početku vlasničkih odnosa zasnovanih na tradiciji i na dokumentima kao u Austro-Ugarskoj i posvuda na Zapadu. No to je s druge strane značilo da u Srbiji i u Crnoj Gori nije bilo arhiva, pa je jedva moglo biti pozitivne historiografije. Historiografija se oslanjala na predaju, narodnu pjesmu i sl. kao u naprijed spominjanoj knjizi Jana Vaclika, ona je srasla s folklorom i pravoslavljem. Rezultat je mogao biti rat s pljačkom i isticanjem nezapisanih prava, događaja i bitaka koje se nikad nisu odigrale. Nikakvo čudo da je Thoemmel, u to doba, a to je bilo doba kolonijalne ekspanzije, gledao na balkanske narode kao na barbare i da je skupa sa svom austrougarskom i europskom državnom javnošću smatrao da samo Austro-Ugarska može zvesti red na Balkanu, u te zemlje bez ustava, bez građanskog zakonika, bez katastra, sudova itd. Austro-Ugarskoj je to i pošlo za rukom na način koji je izazvao divljenje svijeta pa je britanski generalni konzul u Egiptu i neslužbeni vladar te zemlje Lord Cromer pisao austrougarskom poklisaru u Kairu, barunu Heidleru želeći iskustva austrougarske uprave u Bosni primijeniti na Egipat.⁴⁷ No ova zbivanja nisu ostala bez traga u srpskom nacionalnom karakteru pa Srbi sebe sami vide ovako: »Uticao tih škola nije se po selima ni osećao; neuki sveštenici i kaluđeri, i sami zapušteni, vršili su slab prosvetni uticaj na tamne i široke slojeve mase, koja je život provodila u neznanju, u dugim orgijama o krsnim slavama i svadbenim danima. Krađe, otmice i hajdučija bile su neprestano u toku, a osećanje svojine kao da je bilo dosta slabo razvijeno. Poznate kletve »veliki« i »mali amini«, koje su sveštenici po crkvama i manastirima činili, kao da su slabo pomogle.«⁴⁸

Thoemmel je završio svoje izvješće tako što je istakao da je Turska odlučna da vojno zaštititi Bosnu i Hercegovinu od Crne Gore pa je u blizini crnogorske granice dovela mnogo vojske, te da ta vojska gradi utvrde u Trebinju, Bileću, Nikšiću, Spužu, Podgorici i Žabljaku što košta vrlo mnogo novaca. Konstrukcija tih objekata manjkava je, a ceste često nedostaju. S druge strane je borbeni moral Crnogoraca visok. Crnogorski vojnici s malim su zadovoljni i ratuju u najtežim uvjetima pa će Turci vrlo teško pobijediti tu malu, ali hrabru i žilavu zemlju.

Austrougarski konzul u Skadru Vasić javljao je 28. siječnja 1872. Rodiću (536. XIV/3 1. 172/p.) o neprestanim sukobima i ubojstvima na granici s Crnom Gorom. Turci vide u knjazu Nikoli hajdučkog harambašu, a Crnogorci u svakom paši krvnika kršćana; Austrijanci pak u svima skupa barbare, neuljudene narode (»da es sich um Völker handelt, die uns die Geschichte aller Zeiten als Barbaren

⁴⁷ T. KRALJAČIĆ, *op. cit.*, str. 358.

⁴⁸ Mirko LEŽAJA, *Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji*, Split, 1922, str. 23.

schildert.«) Prema tome, posjet albanskog Mustafa paše na Cetinju ne obećava mnogo. No Mustafu je Vasić opisao kao europski naobraženog čovjeka otmjenih manira.

Austro-Ugarska je 1873. (544. XIV/2 2. 4/p.) konfinirala u Gorici arhimandrita Vasu Pelagića, koji je u to doba boravio u Vojvodini, uglavnom u Novom Sadu. Pelagić je bio politički izbjeglica iz Bosne i Austro-Ugarska ga nije htjela izručiti turskim vlastima, ali nije htjela da u Vojvodini agitira za veliku Srbiju s ruskim i srpskim novcem. U srpnju 1873. (544. XIV/2 2. 1042 i 1080/p.) ipak je pokušao atentat na knjaza Nikolu. Knjaz je otišao u lov, a tada su na nj pucala dva čovjeka odjevena na tursku i ranili ga. Nikolini perjanici ubili su jednog atentatora, dok im je drugi uspio umaći. Pojediniosti se nisu mogle doznati jer je u Crnoj Gori bilo zabranjeno o tome govoriti, a oni koji su bili upleteni u atentat pobjegli su.

Andrassy je pazio na raspoloženje naroda u Bosni (544. XIV/2 2. 2037, 241/p.) pa mu je krajem 1873. nepotpisani uhoda dojavio iz Bosne izjavu šogorice ruskog konzula koja je smatrala da je Austro-Ugarska Bosnu već osvojila. U ustanku koji se spremao Srbija i Rusija nisu imale izgleda za uspjeh, nego samo za krvavi rat s vrlo mnogo žrtava. Austro-Ugarska je unaprijed pobijedila sa svojom spretnom diplomacijom. Knjaz Nikola bio je zadovoljan s austrougarskom zaštitom i u odnosima s Turskom on je uvijek pitao Austrougarsku za mišljenje, a ona mu je davala diplomatsku podršku. Pred ustanak 1873. (544. XIV/3 1. 503/p.) na Cetinje je došao srpski major Ljubomir Ivanović i ruski konzul Jonin. Knjaz Nikola krenuo je 1873. (544. XIV/3 1. 671, 715, 609/p.) na put u Italiju i u Beč, ali je prethodno javio Rodiću da će ga na Cetinju zamijeniti njegov rođak i predsjednik Skupštine Božidar Petrović što je Rodić prenio Andrassyju, a Andrassy je, kad je doznao da Nikola stiže u Beč, konfinirao protu Đoku Špadijera u Ugrinovcima da ne bi pokušao atentat na Nikolu. Direkcija c.k. redarstva u Beču tražila je imena svih crnogorskih izbjeglica u Dalmaciji da bi ih stavila pod prismotru zbog sumnje da će pokušati neki atentat. Stvari su u Bosni išle na gore jer Turci nisu plaćali svoju žandarmeriju – zaptije (544. XIV/3 1. 715/p.) koja se održavala od pljačke.

Austro-Ugarska je u svom odmjerenom i superiornom držanju i dalje održavala dobre odnose s Turskom pa je ministar unutarnjih poslova Lasser pisao 4. listopada 1874. Rodiću (550. XIV/3 1. 1662, 1403/p.) o Kleku i Sutorini. Još svojedobno je Alexander Bach poslao Šimu Ljubića u mletački arhiv Frari (1859–61.) da istraži zašto Turska ima te dvije enklave.⁴⁹ Ljubić je to istražio, a Lasser je sada javio Rodiću da je pitanje tih enklava riješeno na tursko-mletačkim pregovorima prije Karlovačkog mira 1698–1699. Tu je uglavljeno da tvrđava Klek ostane mletačka pa je time Turcima bilo zabranjeno da u luci Klek, koja je bila turska, pristaju s brodovima. Turci su ostali vlasnicima zemlje i obale, a Mlečići mora. Taj ugovor posve odgovara mletačkim shvaćanjima o pravu mora.⁵⁰ Porta je ugovor potvrdila 1703. Za Mlečiće je ta odredba bila važna zbog osiguranja Neretve. Na Karlovačkom miru Mlečići ipak nisu dobili pravo na more kraj Sutorine pa su uvijek iznova poduzimali korake na Porti da turski brodovi ne bi tu pristajali. Zbog toga su oni zatvorili ulaz u Boku kod Herceg-Novog. Turci su se na to

⁴⁹ Ivan PEDERIN, *Život i ideološki sadržaj u djelu Šime Ljubića*, *Croatia Christiana Periodica*, 16 (1992) br. 29, str. 102–103.

⁵⁰ Ivan PEDERIN, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*, Dubrovnik, 1990.

pregovorima od 10. kolovoza 1701. obvezali da njihovi brodovi neće uplovjavati u Sutorinu. Zadnji turski brod uplovio je u Sutorinu 1709. Mir u Požarevcu nije u tom pogledu donio ničeg novog, pa je to stanje ostalo i u XIX. st. Lasser je međutim dodao da u tom pogledu valja istražiti i dalmatinske arhive pa je krajem 1874. uputio u Zadar arhivistu iz bečkog *Haus-, Hof- und Staatsarchiva* dra. Hieronymusa Weydu.

Pred izbijanje ustanka 1875. (560. XIV/3 1. 186, 827, 1039, 1263/p.) stigao je prota Minja Radunjević iz Njeguša u Krivošije govoreći da će se Crna Gora uskoro zaratiti s Turskom te: »... došao sam da probudim ove koze ovamo«. U Hercegovini su se očekivali neredi jer su Turci vršili odmazde u Nevesinju pa je u Grahovo stigao Mašo Vrbica i poslanik u Skupštini Bajo Vidov Bošković, a za njim i vojvoda Petar Vukotić da spriječi da se Crnogorci pridruže Hercegovcima. Ruski generalni konzul Jonin naglo je otputovao na Cetinje, no general Stevan Jovanović javljao je da Hercegovinom obilaze emisari i podstiču raju da ne plaća poreze. Nezakonitosti i nasilje prigodom naplate poreza razdražili su ne samo pravoslavne, nego i katolike u Bosni (550. XIV/3 1. 1263/p.).

Crna Gora se u doba ustanka brinula da preko Austro-Ugarske uđe u europski poštanski sporazum (560. XIV/3 1. 790/p.) pa je knjaz Nikola zahvalio Rodiću moleći ga da prenese caru izraze njegove lojalnosti i zahvalnosti.

Ulazak Crne Gore pod austrougarsko okrilje imao je odraza i na austrijsku politiku u Hrvatskoj. To je bilo doba kad su Đuro Daničić i Tomislav Maretić reformirali hrvatski jezik približivši ga srpskom. Gavrilo Rodić je kao dalmatinski namjesnik potiskivao utjecaj autonomaša i Bajamontijevo lista »L'Avvenire« i blagonaklono se odnosio prema narodnjacima, a osobito prema srednjačkoj stranci, frakciji Narodne stranke koja je zapravo bila stranka Srba u Dalmaciji.⁵¹

Rusija je opažala kako je Austro-Ugarska sve više nazočna u Bosni i Hercegovini. Ruski konzul u Mostaru N.A. Ilarionov pisao je 1868. (BiHR, 72.) o putovanjima Gustava von Thoemmela i drugih austrijskih časnika po Bosni i Hercegovini (o čemu moj navedeni rad o putopisima). Ruski konzul u Sarajevu A.N. Kudrjavcev javljao je u siječnju 1870. (BiHR, 118.) o namjerama Austro-Ugarske da gradi željeznice u Bosni da bi mogla iskorištavati prirodna bogatstva te zemlje.⁵² Kudrjavcev je javljao s negodovanjem o osnivanju njemačke protestantske škole među pravoslavcima, zbog čega se pravoslavni smatraju ugroženima, o utjecaju njemačkog konzulata 1870. (BiHR, 137.). Austro-Ugarska i njezina saveznica Njemačka bile su gospodarski i vojno snažnije od udaljene Rusije koja je djelovala u Bosni preko srpske i kasnije ustaničke vojske i preko pravoslavnog svećenstva ne uspijevajući ostvariti gospodarski utjecaj i stvoriti područje gospodarskih interesa.

Tako se dogodilo da je Austro-Ugarska najprije dopustila Turskoj da u krvi uguši ustanak 1875–1878. da bi onda Bosnu primila na poklon od Berlinskog kongresa i umirila Srbiju i Crnu Goru s međunarodnim priznanjem. Crna Gora je za uzvrat bila lojalna prema svojoj zaštitnici Austro-Ugarskoj, iako su mnogi Hercegovci i Crnogorci agitirali protiv Austro-Ugarske u Bosni, kako je javljao kotarskom poglavaru u Dubrovniku zamjenik mostarskog konzula Todorovića 1879. (586. XI/2

⁵¹ Ivan PEDERIN, *Zabrane dalmatinskog i stranog novinstva i časopisa (1865–1879) i zameci fašističke ideologije*, Republika XLVI (1990) br. 11–12, str. 111–129.

⁵² Ivan PEDERIN, *Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878–1918. u svjetlu austrijske putopisne literature*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, 20 (1982) br. 19, str. 271–289.

9. 1849, 1933/p.), a austrougarski internuntius u Carigradu javljao je 15. kolovoza 1879. da Svetozar Protić iz Beograda i Jovan Nenadović iz Novog Sada idu kao ruski agenti u Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju gdje će uspostaviti veze sa pravoslavnim svećenicima i manastirima. Kotorska žandarmerija dojavila je u kolovozu 1879. (586. XI 29. 2067/p.) da Jovo Gačina iz Hercegovine nastanjen u Risnu i Filip Vukov Vujovčić iz Grahova u Crnoj Gori s putovnicom crnogorskih vlasti obilaze Bilećem i bune narod protiv Austro-Ugarske govoreći da će nova vlast zavesti još veće poreze negoli Turci. Na jugu Hercegovine ostala je poslije ustanka hajdučija (586. XI/2 9. 2470, 2562, 2603, 2663/p.). Hajduka je bilo osamdesetak, a harambaše su im bili Vule Spajić, Šćepan Papić, Nikola Guzina, pop Radović. Oni su pljačkali stoku i trgovce, a hajduka je bilo ipak sve više. U prosincu 1878. sastali su se harambaše Bogdan Zimović, Šćepan Papić, Lazo Sočica u manastiru Kosirevo u Crnoj Gori. Osim monaha nazočni su bili još grahovski vojvoda Anto Daković i njegov kapetan Jovan Kovačević. Ruski konzul u Dubrovniku A. Jonin poslao je manastiru 12 000 cekina za nabavu oružja i streljiva što su monasi i nabavili. Lazo Sočica bio je Pivljanin, dakle omdavna crnogorski podanik i bavio se krijumčarenjem duhana. Kotarski poglavar u Dubrovniku Nikola Rendić Miočević (586. XIV/2 9. 2690/p.) stavio je ruski generalni konzulat pod strogu prismotru jer je Jonina posjetio ustanički harambaša Petar Pavlović, a Austro-Ugarska je nadzirala sve ustaničke harambaše. Jonin je međutim postao ministrom rezidentom na Cetinju. Austro-Ugarski konzul na Cetinju Thoemmel (566. XII/2 9. 2325, 2250/p.) javljao je u listopadu 1879. da se događaji u Hercegovini mogu donekle pripisati Crnoj Gori.

Crna Gora se obvezala da će hercegovačke pobunjenike što uteknu na njezino područje izručiti Austro-Ugarskoj. Međutim, Milo Spajić utekao je u Crnu Goru i nije izručen, već je uhićen u Krivošijama. No Spajić i Gligor Vujović, hercegovački harambaša što je u Crnoj Gori, imaju u Crnoj Gori mnogo veza u pučanstvu. Inače Crna Gora poštuje sporazume pa u Grahovu i Crnoj Gori nema ruskih agenata, a pobunjenici su se krili u blizini hercegovačke granice gdje im je mjesno pučanstvo davalo hranu.

God. 1879. (586. XI/2 9. 2662/p. 729, 2680/p.) stigao je u Zadar Miroslav Hubmayer iz Ljubljane kao agent praškog osiguravajućeg društva »Slavija« u namjeri da u Dalmaciji osnuje filijale tog društva. Hubmayer je bio pod strogom prismotrom jer je bio pohitao u Bosnu i pridružio se ustanku. On se istakao u borbama kod opsade Trebinja pa je poslan s K. Grujićem u misiju knjazu Nikoli na Cetinje 1875. Na skupštini u Jamnici izabran je za glavnog zapovjednika ustaničkih četa. Poslije neuspjeha kod Bosanske Kostajnice 1876. otišao je u Srbiju i borio se kao dobrovoljac u srpsko-turskom ratu.⁵³ Hubmayer nije uspio napraviti poslove u Zadru.

No 1879. javilo je mađarsko ministarstvo unutarnjih poslova (586. XI/2 9. 525, 1106, 1731/p.) da su u Beograd stigla tri Rusa koji kažu da su inženjeri, a zapravo su agenti panslavističkih komiteta u Moskvi, jedan je od njih navodno predsjednik tog komiteta. Oni su gosti srpskog mitropolita Mihaila, u vezi su s tri ruska profesora u Srbiji, s Gigom Grčićem i sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti. Akademik Grčić osnivač je društva za unapređenje ruskog jezika i književnosti u Srbiji. U to društvo ulaze mnogi časnici i pravoslavni svećenici. Članovi moraju

⁵³ D(ušan) KR(KERMAUNER), *Miroslav Hubmayer*, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4, Zagreb 1960, str. 286–87.

učiti ruski i tražiti nove članove i smatraju da svaki naobraženi Srbin mora znati ruski. Ova trojica putuju po Srbiji, ističu pravoslavlje i antisemitizam.

N. Rendić Miočević je javio da je kroz Dubrovnik prošlo pet Rusa na putu za Crnu Goru, ali da njihova imena nije bilo moguće saznati. Grof Eduard Taaffe javio je kao ministar unutarnjih poslova da ruski titularni vladin savjetnik Mocunov i bivši kolegijalni asesor Brodović kane putovati po slavenskim zemljama Austro-Ugarske. Oni su veliki panslavisti.

U člancima koje su objavili u »Novoje vremja« (St. Petersburg) oni su izrekli uvjerenje da će u slučaju rata između Austro-Ugarske i Rusije Slaveni dezertirati iz austrougarske vojske i preći Rusima. Mocunov je lanjske godine prognan iz Dubrovnika jer je agitirao među studentima i časnicima. Brodović je Židov, novinar, zna mnoge slavenske jezike, simpatičan je i pristupačan.

Ova agitacija ostajala je bez odjeka jer je Austro-Ugarska nudila svojim građanima različitih jezika, kultura i vjeroispovijesti pravnu sigurnost i razmjerno gospodarsko blagostanje. Ozbiljnije nezadovoljstvo počelo je onda kad je ta država počela favorizirati Nijemce i Mađžare i zapostavljati građane ostalih naroda čak i ako su bili školovani, a to je počelo krajem osamdesetih godina.

Poslije Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je bila u naponu pa je 1881. sklopila pakt s Italijom i Rumunjskom. Srbija je tajnim paktom 1881. ušla pod njezino okrilje, što je Crna Gora već bila, a Austro-Ugarska je sklopila i Trocarski savez s Rusijom koja se povukla iz Bosne, Srbije i Crne Gore. Njezina pobjeda u suparništvu s Rusijom bila je ne samo potpuna, nego i vrlo elegantna. Ruska diplomacija nije se pokazala ni mudrom ni dalekovidnom kad je svoj pokušaj prodora na Balkan zasnovala samo na osloncu na pravoslavlju i srpstvu jer je na Balkanu živjelo mnogo ljudi koji nisu bili ni Srbi ni pravoslavni.

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Aufsatz ist die Beschreibung und Analyse des Kampfes für Grosssermen von den 50er Jahren des XIX. Jh. bis zum Berliner Kongress 1878. Die Weichen für diesen Kampf wurden in den 40er Jahren gestellt. Es ging um die Vereinigung der beiden serbischen Kernländer Montenegro und Serbien, aus denen im XVIII. und XIX. Jh. die Muslime vertrieben worden sind, und um die Annexion des Sandžak und Bosnien, der Länder, in denen viele Muslime und Kroaten lebten und auch um den Anschluss der kroatischen Provinzen Dalmatien und Slavonien, sowie auch von Nordalbanien, das von muslimischen und katholischen Albanern bewohnt war.

Die Hindernisse zu diesen Plänen waren die Rivalität der beiden serbischen Kernländer Serbien und Montenegro, das jedes für sich allein das serbische Piemont sein wollten, die Unwilligkeit der Muslime und Katholiken, sich diesen Bestrebungen anzuschliessen und selbstverständlich die Türkei, die dieser Bewegung mit Waffengewalt entgegenstrebte, weil Bosnien, Albanien und der Sandžak türkische Provinzen waren und auch Serbien und Montenegro, obgleich sie authonome Fürstentümer waren. Die Seele der grosserbischen Bewegung waren orthodoxe Priester und diese konnten auch Russland für sich gewinnen. Auf der anderen Seite begann die aktive österreichische Balkanpolitik schon zu Anfang der 50er Jahre und somit auch die Rivalität der beiden Mächte auf dem Balkan.

In Montenegro, das im Vormärz noch eine Theokratie war, trennte sich die staatliche Gewalt von der orthodoxen Kirche in den 50er Jahren und der neue Fürst und nicht mehr Fürstbischof von Montenegro Danilo will sich nun von der Schutzherrschaft Russlands befreien und als serbischer Piemont das Grosse Serbien schaffen. Er wird ermordet, aber sein Nachfolger Nikola hält bei seinem politischen Kurs fest. Serbien und Russland versuchen, ihn durch einen Staatsstreich, in dem orthodoxe Priester mitwirken, zu beseitigen. Dieser misslingt und Nikola begibt sich in die Schutzherrschaft Österreich-Ungarns Ende der 60er Jahre und Anfang der 70er Jahre.

Serbien und Russland versuchen, ihn durch ein Attentat zu beseitigen und hier sind wieder orthodoxe Priester am Werk, aber Nikola kommt glimpflich nur mit einer Verwundung davon. Darauf versuchen Serbien und Russland einen Aufstand in Bosnien und der Hercegovina 1875, aber die Türkei schlägt diesen Aufstand nach drei Jahren von blutigen Gefechten nieder. Dann wird der Berliner Kongress einberufen und Österreich-Ungarn wird auf diesem Kongress die Verwaltung dieser Provinz zugewiesen. Es waren glänzender Sieg der Österreichisch-Ungarischen Diplomatie und des Grafen Andrassy, die nach dem Berliner Kongress den Balkan zu seiner Interessensphäre machen konnte.

